

ՄԱՀՈՒԱՆ 100-ԱՄԵԱԿ

Յովսէփ Փառա Վարդանեան
ականաւոր լրագրողն ու վիպագիրը

ԺԻՐԱՅԻ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

Հարիւր տարի առաջ, 1879 թ.ի Մարտի 28-ին, «Կուրծքի անխուսափելի հիւանդութիւն մը, որմէ երկայն ատենէ կը տանջուէր»(1), պատճառ կը դառնար Յովսէփ Վարդանեանի մահուան: Երբ աչքերը փակեց այս աշխարհին՝ ան 64 տարեկան էր:

Յովսէփ Վարդանեանի մահուան առիթով, ատենի Կ. Պոլսոյ ամենէն հեղինակաւոր լրագիրը՝ «Մասիս», խմբագրական մը կը յատկացնէր անոր, որ հանդիսացած էր իր ընդդիմադիրներէն, եւ առանց ծամծմելու բռտերը, լրագրական օրինակելի պարկեշտութեամբ մը, կը յայտարարէր. «Անոնք որ Վարդան պէյն անձամբ ճանչելու առիթն ունեցած, կամ Մէծմուսյի Հալաթիսի եւ յետոյ Թէրճէմանը Էֆրեարի մէջ, որոց խմբագրականն էր, դրած հմտալից յօդուածները կարդացած են, գիւրաւ կը հասկնան թէ Օսմանեան լրագրութիւնը մեծ կորուստ մը կ'ընէ Վարդան պէյի մահուամբն»: Թուելէ ետք հանդուցեալին բարեմասնութիւնները, թերթը կ'եղբակացնէ. «... Յ. Վարդան պէյ այն նշանաւոր անձերէն մին էր, որոց տեղը բաց կը մնայ. հետեւաբար իւր մահն անդամանելի կորուստ մ'է Օսմանեան խմբագրութեան համար, որոյ մէջ առաջին տեղը բռնած էր»(2):

Եթէ ճիշդ են «Մասիս»ի վերոյիշեալ տողերը, եթէ անոնք յա-

1. Հ[այր] Պ. Զ[աքարեան], Յովսէփ Վարդան փառա, «Համալէս Ամսօրեայ» 1880, քիւ 3 (Մարտ), էջ 63:

2. «Մասիս» լրագիր, Կ. Պոլիս, 1879, քիւ 2290 (Մարտի 30):

ուր պատշաճի խօսքեր չեն հասարակական կեանքի մէջ ծանօթ անձի մը կորուստին հետ պայմանաւորուած, ուրեմն կարելի է հաստատել որ Վարդան փայլի մահէն հարիւր տարի ետք, ամբողջ օսմանեան լրագրութեան շառաղիին տեղը բռնած» անձին դիմապիծը տակաւին անհրաժեշտ ու պատշաճ կերպով լրօսին չէ բերուած:

ԿԵՆՍՍԱԳՐԱԿԱՆ ՏՈՒԵԱԼՆԵՐ

Յովսէփ Վարդանեանի կենսադէրձերը ընդհանրապէս չեղած են օսմանեան պետական վարչամեքենային մէջ անոր ստանձնած պատասխանատուութիւնները: Շատ քիչ բան դիտենք անոր մանկութեան, պատանեկութեան եւ ընտանեկան պարագաներուն մասին: Հիմնուելով կարգ մը արխիւային նիւթերու վրայ, զորս կը գտնուին Վիեննայի Միխիթարեան Միարանութեան մօտ(3), եւ օգտագործելով յայտնաբերուած նոր տուեալները, կարելի կը դառնայ Յովսէփ Վարդանեանի

3. Վիեննայի Միխիթարեան Միարանութեան արխիւներուն մէջ կան Յովսէփ Վարդանեանի վերաբերող ձեռագիր միւլթեր, որոնց լուսպատկէմները սիրայօժար մեզի տրամադրուեցան միարանութեան կողմէ՝ Ռաֆայել վրդ. Գոսեանի միջոցով: Այդ միւլթերուն մէջ կան Յովսէփ Վարդանեանի ստորագրութիւնը կրող քանի մը նամակներ՝ 1830 թուականի, ուրիշներ՝ գրուած 1850-ական թուականներուն, բոլորն ալ ուղղուած Միխիթարեան Միարանութեան մեծաւորներուն կամ վարդապետներուն: Կարեւորագոյնը սակայն այդ արխիւային միւլթերուն՝ կը հանդիսանան Յովսէփ Վարդանեանի կենսագրութեան եւ հրապարակագրութեան հայոց ձեռագիրները, որոնք յեւր. ամստրագիր, սակայն վստահաբար գրուած են Վրամուլ զանչտարբերի խմբագիր՝ Գեորգ Այվագեանի եղբոր՝ Արքահամ Այվագեանի կողմէ, որովհետեւ, խնդրոյ առարկայ ձեռագիրներուն մէջ տեղ մը կայ հետեւեալ վկայութիւնը. «...Վարդան փաշա եղբորս՝ Գեորգ Այվագեանէն վարձեց Մամուլ բաղաձայն լրագրի մը արտօնագրութիւնը...»: Հաւանաբար, Միխիթարեան Միարանութիւնը դիմած է Արքահամ Յ. Այվագեանի (1948-1900), որպէսզի ան պատրաստէ Յովսէփ Վարդանեանի կենսագրութիւնն ու անոր մասին իր ունեցած յուշերը յսման թուղթիմ, քանի որ Ա. Այվագեան եղած է գործակիցը իր Գեորգ եղբոր, եւ այդ գծով՝ շինուած ունեցած է Յ. Վարդանեանի հետ: Արքահամ Այվագեան ռ.մի. հրատարակուած ու անտիպ բազմաթիւ գործեր: Ամ ծանօթ է որպէս փորձառու կենսագիր, որուն կարեւոր իրագործումը կը հանդիսանայ երահատոր «Շար Հայ կենսագրութեանցը (Կ. Պալիս, սպ. Գ. Պալատուեան, 1893): Նոյն արխիւին մէջ կան նաև գանձառն ձեռագիր քերթիկներ, որոնց վրայ հազմեպօրէն գրուած են Յովսէփ Վարդանեանի հետ առնչուող կցկտոր տեղեկութիւններ:

կենսագրութեան դժով որոշ սրբագրութիւններ կատարել եւ յաւելեալ լուսարանութիւններ տալ :

Յովսէփ Վարդանեան ծնած է Պոլիս, 1815 թ. Սեպտեմբերի 20-ին (4) : Ան իր նախնական կրթութիւնը կը ստանայ Գում Գարուէի մայր վարժարանին մէջ, ուր կ'աշակերտի ժամանակի նշանաւոր դաստիարակ ու մտաւորական Գրիգոր պատուելի Փէշտիմալճեանի(5) : Հաջորդութեամբ տասը տարին, մայրը՝ Կէլինճիճեան Մարիամ Խաթունը(6), զայն կը յանձնէ Վիեննայի Մխիթարեան Մխարանութեան : Մխիթարեան վանքէն ներս ան մուտք կը դարձէ 1826 թ.ի Յունուարի 29-ին : Մխիթարեան Մխարանութեան ընծայարանի աշակերտներուն արձանա-

4. Յովսէփ Վարդանեանի կենսագիրները ընդհանրապէս համաձայն են որ ան ծնած է 1815 թ.ին : Գանի մը բանասէրներու մօտ այդ քուակամը եղած է՝ 1816 (տես՝ Յ. Ճ. Սիրումի, Պոլիս եւ Իր Դեբը, Բ. հար., Պէյրութ, 1969, էջ 379 : Արշակ Ալպոյանեան, Յովսէփ Վարդան Փաշա, «Ներսիսապոլ շայուհի», Պէյրութ, 1954, քիւ 2 (Փետրուար), էջ 16) : Ա. Ալպոյանեան կու տայ նաեւ ամիսն ու օրը՝ Սեպտեմբերի 26 : Պոլսոյ «Մասիս»ը, առանց Յովսէփ Վարդանեանի ծննդեան քուակամը յիշատակելու, կը յայտնէ քէ շեանգուցեալը 66 տարեկան էր» երբ մահացաւ 1879 թ.ին : Հետեցնելով՝ ծննդեան քուակամը կ'ըլլայ՝ 1813 : Հաւանաբար Արքահամ Ալվազեան «Մասիս»էն քաղելով իր տեղեկութիւնը, իր կողմէ գրուած «Նազարեան» մէջ կը յիշատակէ 1813 : Մեր կողմէ տրուած քուակամը, որ ամենէն հաւանականն է, քաղուած է Վիեննայի Մխիթարեան Մխարանութեան ընծայարանի արձանագրութեանց մայր տոմարէն, որուն մէջ յստակօրէն նշուած են բոլոր աշակերտներու ծննդեան վայրն ու քուակամը, վանք ընդունման եւ անկէ հետեւումն քուակամները, եւն. :

5. Ա. Ալպոյանեան, Նշ. աշխ., էջ 16 : Ա. Ալպոյանեան, Յովսէփ Վարդանեանի կենսագիրներէն միակն է որ կը յիշատակէ անոր փէշտիմալճեանի աշակերտած ըլլալը :

6. Յովսէփ Վարդանեանի հօր մասին տեղեկութիւններ չկան : Ասկէ՝ հաւանաբար կարելի ըլլայ ենթադրել որ շատ փոքր տարիքէն ան որբացած էր հօր կողմէ : Նմանապէս ժյատ են նաեւ անոր ամնակամ կեանքին հետ աղերս ունեցող տեղեկութիւնները : Ասկայն, կարելի եղաւ ստուգել որ ան ամուսնացած է երկու անգամ : Առաջին ամուսնութենէն ունեցած է մանչ գաւակ մը, որ մահացած է 22 տարեկանին, 1864 թ.ին : Երկրորդ ամուսնութենէն ունեցած է աղջիկ մը, որուն մասին կայ հետեւեալ տեղեկութիւնը. «Վարդան Փաշայի աղջիկը Պէյրութ կը բնակի եւ ծանօթ է որպէս Տիկին Մալիքեան : Այր եւ կին մեկուսացած կ'ապրին եւ կը գրադիմ գարձոր նորոյք» (տես՝ «Ներսիսապոլ շայուհի», 1954, քիւ 2, էջ 19) :

գրութեան մայր տոմարին մէջ պատանի Յովսէփին անունը արձանագրուած է՝ Յովսէփ Փաշայեան(7) :

Յովսէփ Վարդանեան Մխիթարեաններուն մօտ կը մնայ շուրջ հինգ տարի : Այդ կարճ ժամանակամիջոցին, իր համակրելի բնաւորութեամբ, ուշիմութեամբ եւ զանազան ձիրքերուն շնորհիւ, կը դառնայ շրջապատին ուշադրութեան առարկան ու սիրելին : Սակայն, «մերժեալ լի վանայ», 1830 թ. ի Օգոստոսի 11-ին հրատեւտ կու տայ Մխիթարեաններու վանքին : Սեպտեմբերի 8-ին, Թրիեստէ նաւահանգիստէն ճամբայ կ'ելլէ եւ «ընդ տեւողութեամբ 27 աւուրց հասայ 'ի Պօլիս, ոչ անվտանգ 'ի ճանապարհէ», կը գրէ ան իր հօգեւոր տիրոջ՝ 1830 թ. ի Հոկտեմբերի 10 թուակիր նամակով՝ Պոլսէն(8) : Ծննդավայր զարձին, կրկին Հոկտեմբերի մէջ դրուած նամակով մը, Յովսէփ Վարդանեան փորձ կ'ընէ կրկին ընդունուելու Մխիթարեաններու վանքը : Այս ուղղութեամբ գրուած անոր նամակներէն ոմանք, որոնք պահպանուած են մինչեւ այսօր, մտածել կու տան թէ ան կամովին չէ որ հեռացած է Վիեննայի վանքէն, ուր մեկնած էր քահանայ ձեռնադրուելու :

Վիեննայի Մխիթարեան վանքին մէջ Յովսէփ Վարդանեանի կեանքին հետ առընչուող մէկ քանի մանրամասնութիւններ՝ քաղուած արխիւային նիւթերուն մէջ դանուող կցկտուր տեղեկութիւններ ընդհանուր թղթիկներէն, աւելի եւս կը շեշտեն անոր նկարագրին հետ

7. Յովսէփ Վարդանեանի ամուսին գտնուած ձեւերով կը հանդիպինք : Յիշատակուած արձանագրութեանց տուարին 12-րդ էջին 42-րդ համարին դիմաց տնօր ամուսն արձանագրուած է՝ Յովսէփ Փաշայեան : Նոյնը՝ ան իր 1830 թ. ին գրած նամակներում տակ ստորագրած է : Աւելի ուշ, 1850-ական բուսականներում գրուած նամակները, մեր տրամադրութեամ տակ եղած գիրքերն ու ՎՄԵՖՆԱՅը Հավատարմը կը կրնն Յովսէփ Վարդանեան ամուսն : Ան ծանօթ է նաեւ՝ Յովսէփ Վարդան փաշա, Յ. Վարդան փաշա, Վարդան փաշա, Յ. Վարդան փշա անուններով :

8. Կարգ մը աղբիւրներու համաձայն, Յովսէփ Վարդանեան Պոլիս կը դառնայ 1836 թ. ին (տես՝ Վ. Ղուկասեան, «Ազգային»-ն եւ նրա Հնդկահայը, «Գրական Թերթ», 1968, քիւ 52 : Ա. Ալպոյանեան, նշ. աշխ., էջ 16) : Նոյն տպաւորութիւնը կու տայ նաեւ Վահան Գ. Զարգարեանը (տես՝ Վ. Գ. Զարգարեան, «Յիշատակարան», Կ. Պոլիս, 1910, էջ 135) : Իսկ Գ. Ստեփանեան կը գրէ. «30-ական բուսականների կեանքին» (տես՝ Գ. Ստեփանեան, «Ազգային Պատմութիւնը» Վէպի Մասին, «Տեղեկագիր Հասարակական Գիտութիւններին», 1951, քիւ 1, էջ 76) : Վիեննայի Մխիթարեաններու մօտ գտնուող արխիւային նիւթերու տուեակներէն մեկնած այժմ կարելի կ'ըլլայ հաստատել, թէ Յ. Վարդանեան Պոլիս վերադարձած է 1830 թ. ի Հոկտ. ի սկիզբը, եւ թէ՛ վերոյիշեալ հնդկականներու եզրակացութիւնները անմիջ ճշ :

ազերս ունեցող կարգ մը դիժներ: Ըստ այդ տեղեկութիւններուն, ան դասերուն հանդէպ կը ցուցարեբէ անտարբերութիւն. միայն վերջին ամիսը, քննութիւններէն առաջ, կը լծուի աշխատանքի, եւ շնորհիւ բացատիկ ուշիմութեանը, միշտ ալ առաջին կը հանդիսանայ: Երկորդ եւ աւելի կարեւոր տեղեկութիւն մը կը հաղորդէ այլ թղթիկ մը: Ինչպէս ծանօթ է, Վիեննայի Մխիթարեան Մխարանութիւնը ունի հայ պարբերական մամուլի ամենէն հարուստ եւ ամբողջական հաւաքածոն: Այս դժով Յովսէփ Վարդանեանի խաղացած կարեւոր դերին մասին կը վկայէ այն թղթիկը, որուն մէջ բառացիօրէն կը կարդանք. «Վիէննացոց դանադան լրագիրներու հաւաքածոյն պատրաստելու պատճառ եղողը՝ Գաֆթանեան Հայր Եղիշէին, առաջին անգամ Վարդան փաշան եղած է»: Անշուշտ այս թղթիկէն մեկնելով՝ կարելի չէ հաստատել որ Յովսէփ Վարդանեան վանքը աշակերտած շրջանին կատարած է այդ աշխատանքը: Սակայն կարելի է ենթադրել՝ որ ան կանուխէն ունեցած է գրտակցութիւնն ու զգացումը մամուլին ներկայացուցած կարեւորութեան: Այս իրողութեան լուսադոյն ապացոյցը պիտի հանդիսանայ հետագային՝ 1852 թուականէն սկսեալ մամուլի խմբագրութեան եւ Հրատարակարութեան մէջ անոր ցուցարեբիւք վիթխարի գործունէութիւնը:

Պոլսոյ դարձին՝ Յ. Վարդանեան 16 տարեկան էր: Հակառակ շատ երիտասարդ տարիքին, ան ուսուցչական ապարէզ կը նետուի, օրատօնավարելով Պատքէօյի (Պատգիւղ) ազգային ներսէսեան վարժարանին մէջ: Կարճ ժամանակ ետք՝ կը նշանակուի վառօդապետ Յովհաննէս ամիրա Տատեանի ընտանիքին դաստիարակ: Յովհաննէս Տատեան ամիրան ոչ միայն իր զաւակներուն կըթութիւնը կը վստահ Մխիթարեան ուսումով թրծուած երիտասարդին, այլեւ ան զօրավիւղ կը կանդնի Յ. Վարդանեանի կըթական, զիտական ու վարչական աշխատանքներուն:

Կարգ մը վկայութիւններու համաձայն, Յովսէփ Վարդանեան կարճ ժամանակ մը դանուած է Արմաշ, շատ հաւանաբար վանքին վարժարանին մէջ պաշտօնավարելու համար, ինչպէս նաեւ, կրկին կարճ ժամանակ մը՝ Կ'ըլլայ Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանի դիւանադպիրներէն, Ստեփանոս Արքեպօս. Աղաւնիի պատրիարքութեան շրջանին (1831-1839, 1840-1841 թթ.):

Ուսուցչական ապարէզի մէջ, նաեւ Տատեան ամիրայի տունին դաստիարակ եղած միջոցին, Յովսէփ Վարդանեան կը կատարելագործէ սորված լեզուները, որոնց ճշգրիտ թիւր սահմանելը քիչ մը դժուար է: Ըստ Գառնիկ Ստեփանեանի, թրքերէնի եւ հայերէնի կողքին, ան զիտէր անլիերէն, ֆրանսերէն, արաբերէն եւ պարսկերէն, ինչպէս նաեւ կարգ մը այլ վկայութիւններու համաձայն՝ դերմանե-

րէն(9) : Սակայն, Յովսէփ Վարդանեանի ժամանակակից ու անոր ծանօթ Արբաշաձ Այվազեան կը գրէ. «Քաջ տեղեակ էր հայ, թուրք, անդղ[իերէն], դաղղ[իերէն] լեզուաց» : Ուրիշ էջի մը մէջ Ա. Այվազեան կ'աւելցնէ. «երեք չորս լեզու ոչ միայն գիտէր քաջօրէն, այլև քաջալաւ կը գրէր ալ» : Ամէն պարագայի, վստահօրէն կարելի է ըսել որ Յովսէփ Վարդանեան հմուտ էր հայերէն, թրքերէն, անդլերէն եւ ֆրանսերէն լեզուներուն, քանի որ կա՛մ այդ լեզուներով գրած է եւ կա՛մ՝ այդ լեզուներէն թարգմանութիւններ կատարած : Այս շորսին վրայ հարկ է աւելցնել նաեւ դերմաներէնը : Վիեննայի Մխիթարեանները, առաջին օրէն մինչև այսօր, իրենց ընծայարանին մէջ կ'ուսուցանեն դերմաներէնը՝ երկրին պաշտօնական լեզուն : Ուստի, դժուար է հետևեցնել որ Յովսէփ Վարդանեան, Վիեննա դոնուսած Հինգ տարիներուն, բաւական չափով ծանօթացած պէտք է ըլլար տեղւոյն պաշտօնական լեզուին :

Օտար լեզուներու տիրապետելը եւ հանրային կեանքի ու աշխատանքի հանդէպ ունեցած հետաքրքրութիւնը պատճառ կը հանդիսանան որ Յովսէփ Վարդանեան, հազիւ քսան տարեկան, սկսի պաշտօններ վարել օսմանեան պետութեան վարչամեքենային մէջ : Ան արագօրէն կը բարձրանայ պետական վարչամեքենային սանդխատներէն, ու կը հասնի օսմանեան ծովակալութեան առաջին թարգմանի («Պահարիյ պաշ թերճիմանը») դիրքին : Արքունի նաւարանին մէջ կը պաշտօնավարէ շուրջ 25 տարի : Խրիմի պատերազմին (1854—1856 թթ.) ան կը վարէ առաջին թարգմանի պաշտօնը, եւ հետևաբար շփումներ կ'ունենայ յատկապէս Ֆրանսացի եւ անդլիացի դիւանապետներու եւ բարձրաստիճան սպաներու հետ : Պատերազմի աւարտին, իր բացառիկ կարողութիւններուն եւ մատուցած ծառայութիւններուն համար՝ Յովսէփ Վարդանեան կ'արժանանայ փաշայութեան տիտղոսին(10) :

1858 թ.ի աշնան Յովսէփ Վարդանեան կը մեկնի Բարիդ Վարդ մը տեղեկութիւններու համաձայն, ան կ'ընդունուի Նարոլոն Գ.ի

9. Տես՝ Ազատի Պատմութիւնը, Երևան, 1953, Գ. Ստեփանեանի «Առաջաբան»ը, էջ 9 :

10. Հարկ է նշել որ Յովսէփ Վարդանեան եւ Անտոն Եսվեր Թնկերեան, երկուքն ալ հայ հռոմէակազմներ, ինչպէս սովոր էին ըսել իրենց ժամանակ հայ կաթողիկէներուն, Առաջի Նուպարեանի հետ կը հանդիսանան փաշայութեան տիտղոսիմ արժանացած առաջին քրիստոնեաները : Այս առիթով Բարիդի «Մասեաց Ազատեան» կը գրէ. «Պէտք է յարակիցներէն մեծ ուրախութեամբ լսեցիմք որ Օսմանեան պետութիւնը բարեկամ էր է փաշայութեան փառաւոր պատուաճուռը ընծայել վեմաքայլ Յովսէփ Վարդանեան ու Թնկերեան Անտոն Եսվեր Պէշերեան, որ արդ Վար-

կողմէ : Այս այցելութեան մասին շատ բան չենք գիտեր, սակայն անհունական չէ որ ան առընչուած ըլլայ Յովսէփ Վարդանեանի պաշտօնին հետ կապ ունեցող առաքելութեան մը հետ(11) :

Մուլթան Ապարւիլ-Աղլիլի դահակալութեան սկիզբը (1861 թ.), ան կը հրաժարի գինուորական պաշտօնէ , եւ չըջան մը առանձնացած կեանք կ'ապրի : Քանի մը տարի ետք, կրկին զինք կը դռնէք պետական պաշտօններու միջոյ, սակայն այս անգամ՝ քաղաքային (միլիթէ) բաժինին մէջ(12) :

ԱԶԳԱՅԻՆ ԳՈՐԾԻՉՆ ՈՒ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԳԻՐԸ

Յովսէփ Վարդանեանի ազգային-հասարակական գործունէութեան մասին եղած վկայութիւններն ալ ժլատ են : Եւ այս իրողութենէն մեկնելով՝ Արշակ Ալպոյանեան հապճեպօրէն կ'եզրակացնէ . «Պետական պաշտօններու մէջ մխրճուած, ազգային պաշտօններէն հեռու մնացած է, մասնաւորապէս կաթոլիկութեան յարած ըլլալով»(13) : Եթէ Ա. Ալպոյանեանի կողմէ արուած պատճառները որչա կաշկանդումներ կ'ենթադրեն, մանաւանդ տուեալ ժամանակաշրջանին համար, սակայն եւ այնպէս երբեք որպէս բացարձակ հաստատում կարելի չէ ընդունիլ զանոնք : Եթէ բացառենք կրթական մարզին մէջ

դան փաշա եւ կավեր փաշա իշխանական ամուններուն արժանացանք (տես՝ «Մասնաց Ազամիք», Գ. տարի, 1858, էջ 84) : Տեղիմ է յիշել որ Յովսէփ Վարդանեան արժանացած է նաեւ փրանսական, իտալական եւ աւստրիական տէրութեանց շքանշաններուն :

11. Վիեննայի Միփրաբեամներուն մօտ գտնուող արխիւային ճիւղերուն մէջ կան Յովսէփ Վարդանեանի կողմէ Բարիզէն գրուած նամակներ՝ 1858 Սեպտեմբերի 4 եւ Հոկտեմբերի 13 րուակիր : Հետաքրքրական է որ ժամանակակից Բարիզի «Մասնաց Ազամիք», որ նոյն տարուան Ապրիլ ամսուան համարով «Եւն ուրախութեամբ» կը ծանուցանէր անոր փաշայութեան տիտղոսին արժանամալը, այս այցելութեան մասին ոչ մէկ սոց կը գրէ : Ի դէպ, յիշեմ որ Յ. Վարդանեան բաժանորդ է նաեւ «Մասնաց Ազամիք»-ին, որուն իւրաքանչիւր րիւիմ մէջ լոյս տեսած «Յունցակ Բաժանորդաց Ամսագրոյս»-ի մէջ կը հանդիպինք Վարդան փաշայի անունին :

12. Պետական վարչամեքենային մէջ՝ Ե՛ւ զինուորական Ե՛ւ քաղաքական, Յովսէփ Վարդանեանի ունեցած գործունէութեան մասին բաւական տեղեկութիւններ կը հազորդեն «Համադէ Ամսօրեայ»-ն (1800, րիւ 3, էջ 62-63) եւ Պոլսոյ «Մասնաց» (1870, րիւ 2290) :

13. Ա. Ալպոյանեան, Ե՛ւ. աշխ., էջ 10 :

Յովսէփ Վարդանեանի ունեցած գործունէութեան շրջանը, անոր ազգային-հասարակական գործունէութեան մասին առաջին վկայութիւն մը ունինք 1846 թ. էն, երբ ան արդէն կազմաւորուած Երեսնամեայ Երիտասարդ մըն է: Անշուշտ, հիմնուելով միայն այս իրողութեան վրայ, կարելի չէ հաստատել թէ անոր ազգային գործունէութիւնը կը սկսի 1846 թ. ին, ինչպէս կը փորձէ ներկայացնել Ա. Ալլոյոյաճեան:

1840-ական թուականներուն Կ. Պոլիս դարձած էր կեդրոնը երիտասարդ մտաւորականներու, որոնք ընդհանրապէս իրենց զիտութիւնն ու ազգային կրթութիւնը ձեռք բերած էին Մխիթարեան դոյր վարժարաններէն՝ Փատուայի Մուրատեան եւ Վենետիկի Ռափայէլեան վարժարաններէն, ինչպէս նաեւ Վենետիկի ու Վիեննայի Մխիթարեան վանքերու ընծայարաններէն: Կային նաեւ ուրիշներ, որոնք իրենց ուսումը ստացեր էին Եւրոպայի այլ ուստաններուն մէջ: Ուսեալ այս երիտասարդները թարմ շունչ ու խանդավառութիւն կը բերէին մասնաւորապէս Պոլսոյ կաթողիկէ հասարակութենէն ներս: Ազգային զիտակցութեան եւ հայրենասիրութեան ջահակիր այս երիտասարդներուն ջանքերով՝ 1846 թ. ին կը հիմնուէր «Համազգեաց Ընկերութիւն»ը, որուն հիմնական լոզունգը կը հանդիսանար՝ «Ազգասիրութիւն, Էդրայրասիրութիւն, ուսումնասիրութիւն եւ յառաջդիմութիւն»: Վենետիկի Մխիթարեան Միարանութեան անդամ Պետրոս Վրդ. Մինասեանի առաջնորդութեամբ եւ կաթողիկէ երիտասարդներու մասնակցութեամբ կեանքի կոչուած «Համազգեաց Ընկերութիւն»ը մեծ խանդավառութիւն ստեղծեց իր առնին ոչ միայն կաթողիկէ հասարակութեան մէջ, այլեւ ընդհանուր հայութեան մօտ, քանի որ նորահազմ ընկերութեան ղոները բաց էին բոլորին առջև ու կը հետապնդէր համազգային նպատակներ(14): Երբ կը խօսուի «Համազգեաց Ընկերութեան» մասին, առաջին հերթին հարկ է յիշել անունը Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի, որ ոչ միայն իրութեան գործօն անդամներէն կը հանդիսանայ, այլևս՝ անոր առաջին քարտուղարը: Հիմնադիր ԴԵ անձերէն մէկն է նաեւ Յովսէփ Վարդանեան: Ան կը հանդիսանայ «Համազգեաց Ընկերութեան» ղլխաւոր ղեկավար անդամներէն, ինչպէս կը վկայեն ժամանակակից պատմագիրքին հետեւեալ տողերը. «Գլխաւոր

14. «Համազգեաց Ընկերութեան» մասին տես՝ Աւետիս Վարժապետ Պէրպերեան, Պատմութիւն Հայոց, Կ. Պոլիս, 1871, էջ 350-353: Ը. Սփրեմ վ. Պօզոսեան, Պատմութիւն Հայ Մշակութային Ընկերութիւններու, Ա. հտր., Վիեննա, 1957, էջ 40-55: Վ. Ը. Սամբարեան, Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանը եւ «Համազգեաց Ընկերութեան», «Պատմա-Բանասիրական Հանդէս», 1966, քիւ 4, էջ 197-206: Յ. ձ. Սիբուսի, Պոլիս եւ իր Դերը, Բ. հտր., էջ 331-343:

մխարանասէրք ընկերութեանն էին իննեքին սորա, զորս ոչ կամելով անյիշատակ թողուլ յսպայս ժամանակի, ՚ի ճահ դատեցայ նշանակել աստանոր յահանէ յանուանէ, որք էին Միկրտիչ Սամանճեան, Յակոբ Տափութեան, Ա. Լուծֆեան, Խաչատուր Գաղաղեան, Յովսէփ Վարդանեան, Կարապետ Թրլւղէնտճեան, Սարգիս Ասկէրեան, և Անբոյրէ Աղնուուրեան» (15) :

Պատճառները թէ ինչո՞ւ ժամանակակիցներու վկայութիւններուն մէջ չեն յիշատակուած անունները նախ Միկրտիչ Պէշիկթաշլեանի, որ հիմնական դեր խաղացած է «Համազղեաց Ընկերութեան» ծրարութիւն ու կողմաւորման աշխատանքներուն մէջ, ինչպէս աւելի ուշ բացատրականացաւ, և ապա՝ Հիսարեանի ու Յակոբ Ոսկանի և այլ մտաւորականներու (16), կը մնան անձանօթ, սակայն «ընկերութեան նշանաւոր ղէմք» երէն (17) Յովսէփ Վարդանեանի խաղացած կարեւոր դերին մասին կան համոզիչ վկայութիւններ (18) :

«Համազղեաց Ընկերութիւն»ը կեանքի կը կոչուէր այնպիսի պահու մը, երբ Պոսոյ հայ ազգային կեանքը փոթորկած էր կաթողիկէ հասարակութեան ներքին պայքարներով, ծանօթ՝ Հասունեան-Հակահասունեան անունով: Ընկերութեան համազղային նկարագրէն անհանդատացած, կաթողիկէ հասարակութեան եպիսկոպոս, ապա՝ պատրիարք ու կաթողիկոս Անտոն Հասունեան (18ա), և անոր զորավիթ կանչուող Հոսմի եկեղեցին, պայքար կը շղթայազերծեն նորահաստատ շարժումին ղէմ, որ կարճ ժամանակամիջոցի ընթացքին կը տարածուի և կ'ունենայ շուրջ 600 խանդավառ անդամներ և հազարաւոր համակիրներ: Սակայն այս թափը կը կտրի 1848 թ.ի վերջերուն, երբ Հասունի և Վատիկանի հարուածներուն տակ՝ «Համազղեաց Ընկերութիւն»ը կը սկսի բախիլ՝ դժուարութիւններու, և հակառակ ի զորձ դրուած ճիգերուն, կը կազմալուծուի, և փայլուն մտաւորականներ և ուսումնականներ, որոնք խանդավառութեամբ նետուած էին հայ ազգին լուսաւորութեան և յառաջդիմութեան ճգնուղ պայքարին մէջ, կը հեռանան անկէ, ոմանք յուսախաբ, ուրիշներ՝

15. Ա. Պէրպլեքեան, Նշ. աշխ., էջ 358:

16. Վ. Հ. Սաֆարեան, Նշ. աշխ.:

17. Նոյնը, էջ 205:

18. Վ. Գ. Ղուկասեան, Պոսոհայ Մամուլի և Հրատարակատեսութեան Ազգրեւորութիւն, Երևան, 1975, էջ 156-157:

18ա. Անտոն Հասունեանի ազգավնաս գործունէութեան մասին ընդարձակ տեղեկութիւններու համար տես՝ Յ. Ասկերեան, Հասունեան Գաղաքահանութիւն, Տփլիս, 1868 (528 էջ):

այլ միջոցներով եւ ուղիներով իրենց առաքելութիւնը շարունակելու մտադրութեամբ: Արդարութեան համար հարկ է նշել որ այս պայքարին մէջ, Մխիթարեան Միաբանութիւնը, հակառակ որոշ ընկերկումներու, կողքին էր «Համազգեաց Ընկերութեան» եւ այս դիրքորոշումին համար անմասն չմնաց Հասունի ու անոր համախոհներուն պարտականքէն: Եւ ասով կը բացատրուի Մխիթարեաններու ընկերկումը:

Եթէ քիչ մը երկար կանգ առինք «Համազգեաց Ընկերութեան» երեւոյթին ու գործունէութեան վրայ, այդ մէկը կը բացատրուի Յովսէփ Վարդանեանի անկէ ներս ունեցած դործօն ու կարեւոր մասնակցութեամբ: Զարգացած, պատրաստ ծառայելու իր պատկանած ազդին, հակառակ զկաթոլիկութեան յարած ըլլալուն», ազգային կեանքի ուսանցքէն դուրս դալով՝ Պէշիկիթալիեանի եւ ուրիշներու կողքին, Յովսէփ Վարդանեան մուտք կը դործէ անոր դարպասէն ներս, «Համազգեաց» խողովակով, ու կը հանդիսանայ արժանադոյն անդամներէն այն հոյլին, որուն լաւագոյն բնորոշումը պիտի տար Յ. ձ. Սիրունիի զբիւր — «Յառաջագահ սերունդ» (19):

Հասարակական կեանքին մէջ, ազդին ու շրջապատին ծառայելու եւ անոնց վերելքին սատարելու ամենէն հատու զէնքը, «Համազգեաց» փորձառութեան հետ եւ անոր կողքին, Յովսէփ Վարդանեան պիտի գտնէր զրական ու հրապարակագրական գործունէութեան մէջ:

Մինչեւ 1850 թ.-ը, Օսմանեան կայսրութեան ամբողջ տարածքին հայ մամուլը կը հաշուէր շուրջ 13-14 անուն: Նոյն դարու Բ. կէսի առաջին տասնամեակին, մանաւանդ շնորհիւ եւրոպական ոստաններու մէջ ուսման իրենց ծարաւը յաղեցուցած երիտասարդ մուսուրականներու հոյլին, հայ պարբերական մամուլը մեծ նուաճում մը կը կատարէր Պոլսոյ մէջ արձանագրելով շուրջ 20 նոր անուններ, եւ Իզմիրի մէջ՝ 5, որոնցմէ ոմանք իրենց ժամանակին ու ամբողջ հայ մամուլի պատմութեան համար հանդիսացան ուշագրաւ նուաճումներ: Անոնցմէ հարկ է յիշել՝ «Բանասէր»ը (1851 թ.), «Մասիս»ը (1852 թ.), «Նոյեան Աղանի»ն (1852), «Արծուի Վասպուրական»ը (1855 թ.), «Արփի Արարատեան»ը (1854 թ.), «Մեղուն» (1856 թ.):

Կարապետ Իւթիւճեանի «Մասիս»ին (Փետրուարի 2, 1852) եւ Մահակ Ապրոյի ու Գրիգոր Մարկոսեանի «Նոյեան Աղանի»ի (Փետրուարի 28, 1852 թ.) հրատարակութեան տարին, 1852 թ.-ի Նոյեմբերի 1-ին, Յովսէփ Վարդանեան կը հրատարակէր հայաստան թրքերէնով քաղաքական լրագիր մը՝ «Մէճմասայի Հայատիս»ը (20),

19. Յ. ձ. Սիրունի, նշ. աշխ., էջ 377:

20. Հրատարակութեան առաջին տարիներում թերթը յայս կը տեսնէ «Մէճ-

որուն առաջին 14 թիւերը պիտի ըլլային ամսադիր, ապա՝ 1854 թ-ի Յունուարէն սկսեալ պիտի դառնար շաբաթաթերթ, աւելի մեծ ծաւալով: Նախքան «Մէճմուայի Հալատիս»-ը, լրագրութեան կամ հրատարակարութեան դժով Յովսէփ Վարդանեանի ունեցած գործունէութեան մասին տեղեկութիւններ կը պակսին: Սակայն, հարկ է նշել որ թերթի մը հրատարակութիւնն ու անոր խմբագրապետութիւնը վարելը կ'ենթադրեն այդ մարդերէն ներս որոշ փորձառութիւն: Ամէն պարագայի, 1852 թ-ի Նոյեմբերէն մինչև իր մահը՝ 1879 թ-ի Մարտի 28-ը, Յովսէփ Վարդանեան պիտի մնայ հայ լրագրութեան եւ հրատարակարութեան ամենէն առինքնող ու հետեւողական անձնաւորութիւններէն, ե՛ւ որպէս խմբագրապետ, ե՛ւ որպէս խմբագիր, աշխատակից ու յօդուածագիր, հակառակ մնայուն կերպով հայատառ թըրթերէն գրելուն:

Մինչև 1868 թ-ի Ապրիլի վերջերը, Յովսէփ Վարդանեան անընդմէջ կը հրատարակէ ու կը խմբագրէ «Մէճմուայի Հալատիս»-ը: Ապա՝ թերթը կը փոխանցուի Յովակիմ Թիւլպէնաճեանի, որուն խմբագրութեան շրջանին «Մեճմուան» կը դառնայ հակահասունեան օրկան: Չանադան փոփոխութիւններով թերթը կը շարունակէ լոյս տեսնել մինչև 1877 թ., երբ «Մէճմուայի Հալատիս»-ի խմբագիր Յովհաննէս Մարգարեան, լոյս ընծայուած յօդուածի մը պատճառով կը ձերբակալուի, եւ թերթին հրամանագիրը կը ջնջուի: 1884 թ-ին Յովհաննէս Թօլայեան ձեռք կը ձգէ թերթին արտօնագիրը եւ անոր անունը կը փոխէ «Մէճմուայի Ախպար»-ի:

Երբ կը գրուի «Մէճմուայի Հալատիս»-ի մասին, հարկ է նշել նաև «Քուրճամէի Մէճմուայի Հալատիս»-ի («Օրագիր Մէճմուայի Հալատիս») պարագան: Յովսէփ Վարդանեան՝ առաջինին կողքին, 1861 թ-ի Ապրիլի 4-էն սկսեալ լոյս կ'ընծայէ նաև փոքրածաւալ՝ 2 էջանոց «Քուրճամէի Մէճմուայի Հալատիս»-ը, որուն բովանդակութիւնը կը կազմեն վերջին հեռագրալուրերն ու տնտեսական տեղեկութիւններ (21):

Յովսէփ Վարդանեան, 16 տարի վարելէ ետք «Մէճմուայի Հալատիս»-ի խմբագրապետութիւնը, կը հեռանայ անկէ, որ տասնամեակ

մայր Հալատիս» անունով, սակայն հետագայիմ, 1855 թ-էն սկսեալ, քերթիմ անունը կը գրուի՝ «Մէճմուայի Հալատիս»:

21. «Քուրճամէի Մէճմուայի Հալատիս»-ը, կարգ մը տեղեկութիւններու համաձայն, լոյս տեսած է մինչև 1870 թ.: Մեր տրամադրութեան տակ եղող հատորը կը պարփակէ Ա. տարուամ առաջիմ քիւէմ (1861 թ-ի Ապրիլի 4) մինչև Գ. տարուամ քիւ 343-ը (1964 թ-ի Գեկտեմբերի 31):

մը եւս կը շարունակէ լոյս տեսնել ուրիշներու տնօրինութեամբ եւ խմբադրութեամբ: Սակայն, հրապարակագրի ու քաղաքական մտքի փայլուն յատկութիւններով սօտուած մտաւորականը չէր կրնար հետու մնալ մամուլէն, լրագրութենէն: Մ. Էքսէրճեան, 1870 թ.ի Մարտի 4-ին կը սկսի հրատարակել «Սէտայը Հաղիլաթ» հայատառ թրքերէն լրագիրը: Քանի մը տարուան կեանք ունեցած այս թերթին խմբադրներէն կը հանդիսանայ Յովսէփ Վարդանեան (22):

Ազդեցիկ հրապարակագրի համբաւին տիրացած Յովսէփ Վարդանեան՝ 1870-ական թուականներու քաղաքական իրադարձութիւններէն խթանուած, ինչպէս նաեւ հայ հասարակութեան քաղաքական հարցերու, լուրերու եւ մեկնարանութիւններու հանդէպ ցուցաբերած հետաքրքրութենէն թելադրուած, կրկին կը ծրագրէ հիմնել քաղաքական լրագիր մը, որ վեր մնայ եկեղեցական տարակարծութիւններէն ու հայ կաթողիկէ համայնքին կեանքը փոթորկող դէպքերէն ու վէճերէն: Այդ օրերուն Պոլսոյ մէջ լոյս կը տեսնէր Գէորգ Այվազեանի «Մամուլ» երգիծաթերթը, որուն հրատարակութիւնը սկսած էր 1869 թ.ին: Արբահամ Այվազեան կը զրէ. «...Վարդան փաշա, եղբորս՝ Գէորգ Այվազեանէն վարձեց Մամուլ քաղաքական լրագրին նոր արտօնագրութիւնը, որ բոլորովին տարբեր էր Մամուլ զաւեշտաթերթի արտօնագրէն եւ քաղաքական իր բարթերթ փոքր դիրքով, թրքաբարբառ հրատարակեց»:

Արամ Անտոնեան, «Քրոնիկ»ի մը մէջ, անդրադառնալով «Մամուլ»ի հրատարակութեան, կու տայ հետեւեալ մանրամասնութիւնները. «...Հտիւհասունեանց պետը՝ Յակոբ պէյ Կէօշէ Օղլու՝ Հասունի դէմ աւելի զօրաւոր դործիք մը ստեղծելու մտքով, քաղաքական օրաթերթի վերածել կու տայ Գէորգ Այվազեանի «Մամուլ» զաւեշտաթերթը, որ արդէն իսկ հակահասունեան օտկան մը եղած էր սկիզբէն ի վեր» (23):

Յովսէփ Վարդանեանի հասունեան կամ հակահասունեան պատկանելութեան մասին շփոթ տեղեկութիւններ կան: Այս մասին պիտի անդրադառնանք տւելի ուշ: Միայն, տեղին է նշել որ Արամ Անտոնեան, ինքզինք կը հակասէ երբ նոյն «Քրոնիկ»ին մէջ Վարդան փաշան կը ներկայացնէ Հասունի կողմնակից, միտամամնակ դայն

22. Ա. Ալպոյանեանի համաձայն, Յովսէփ Վարդանեան «գաղտնի կ'աշխատակցէր» «Սէտայը Հաղիլաթ»-ին (տես՝ Ա. Ալպոյանեան, էջ. աշխ., էջ 17):

23. Արամ Անտոնեան, Կեանք ու Մտք (Քրոնիկ), Վճռա շարաքարեր, Կ. Պոլիս, 1908, քիւ 9, էջ 293:

դետեղեցիով հակահասունեան թերթի մը գլուխը (24) : Մինչդեռ, Արբաճամ Ալվադեան շատ յատակ կերպով կը յայտնէ թէ «Աստիկա Հասունեան կամ ոչ-Հասունեան թերթ մը պիտի չըլլար, այլ ազդին ընդհանրութեան ուզողուած լրագիր մը, որ օրուան լուրերը պիտի տար, ու պիտի պարունակէր միայն քաղաքական եւ տնտեսական յօդուածներ» : Մեծամասնակ' Արբաճամ Ալվադեան կը յայտնէ թէ Վարդան փաշան «Հասունեան քննարկէն էր» եւ «Մամուլը խմբադրած չըլնին, փորձած է իր եղբայրը՝ Գեորգը դարձնել Հասունի կողմնակից : Ամէն պարագայի, կան բազմաթիւ վկայութիւններ, որոնք կը հաստատեն թէ «Մամուլը, Յովսէփ Վարդանեանի խմբադրութեան չըլնին զուտ քաղաքական ու տնտեսական հարցերով զբաղեցաւ ու այդ ուղղութեամբ անոր գրած երկար յօդուածները ծածկեցին «թերթին ամբողջ առաջին երեսը» :

«Մամուլի մէջ է որ Յովսէփ Վարդանեան իրեն դործակից կ'ունենայ հետադային հայ լրագրութեան մէջ փայլուն դիրքի հասած Բրուզանդ Բէչեանը, որուն հանդէպ մասնաւոր սէր, համակրանք եւ հոգածութիւն կը ասած է փորձառու խմբադրապետը : «Մամուլի մատակարար-հրատարակիչը կը հանդիսանայ Անտոն Ալիքը : Թերթը, վերոյիշեալ եռեակին համագործակցութեամբ, կ'ունենայ մեծ ժողովրդականութիւն եւ տարածում : Սակայն, «Մամուլին եւ Յովսէփ Վարդանեանի պիտուորած եռեակին համագործակցութիւնը երկար կեանք չ'ունենար : 1876 թ.ին սկիզբ տոած գործակցութիւնը վերջ կը դնէ 1877 թ.ի ամսոր :

1877 թ.ի կէսերուն, նոյն եռեակը կը վարձէ Անտոն Սաքալեանի «Թէրճէմանը Էֆքեար» լրագիրը : Յովսէփ Վարդանեանի խմբադրապետութեամբ՝ Թերթը կը սկսի լոյս տեսնել 1877 թ.ի Սեպտեմբերի 10-էն : Ա. Ալի ու շ' «Թէրճէմանը Էֆքեար» ընտանիքին կը միանայ Տիգրան ձիվէլէկեանը՝ ձեռներէջ անձ մը, որ Թերթին վարչական պատասխանատուն պիտի ըլլար, եւ Յովսէփ Վարդանեանի մահէն ետք պիտի սպահովէր անոր շարունակականութիւնը :

Ռուս-թրքական պատերազմի օրերն են : Կարեւոր ժամանակներ : Փորձառու եւ հմուտ խմբադրապետին ու հրատարակիչին քաղաքական վերլուծումներն ու մեկնաբանութիւնները ներկայացնող յօդուածները կ'արժանանան ժողովուրդին խանդավառ ընդունելութեան : Մինչ այդ հայ մամուլի պատմութեան մէջ չ'իրագործուած մըցանիշ մը կը հաստատուի, երբ շնորհիւ Յովսէփ Վարդանեանի յօդուածներուն՝ «Թէրճէմանը Էֆքեար» սպառումը կը հասնի 2 հազար օրինակի :

ի զուր տեղը չէ որ հայ մամուլի այլ երախտաւոր մը՝ գրադէտ Արփիար Արփիարեան, կը վկայէ. «Թէրճէմանը պահ մը իր խժարարրառ թրքեվարոյն իսկ Պոլսոյ Հայոց «Կարմիր» օրագիրը նկատուեցաւ», և ակնարկելով Յ. Վարդանեանի անկէ ներս խաղաղած դերին, կ'աւելցնէ. «Վարդան փաշան, հռչակաւոր հրապարակագիրը չոն վերեւցաւ և օրուան քաղաքականութեան վրայ նորէն գրել սկսեց շարքն այն յօդուածներուն որոնք երբեմն «Մէճմուլայի Հալատիս»-ի մէջ երևնալով կը հրճուեցնէին Թիւրքիոյ Հայերը և մասնաւորապէս Պոլսեցիները» (25) :

Ինչպէս «Մամուլ»-ի խմբագրութիւնը վարած շրջանին, նոյնպէս ալ «Թէրճէմանը Էֆքեար»-ի խմբագրապետութեան ժամանակ, Յովսէփ Վարդանեան մնաց շրջահայեաց խմբագրապետ, որ «իննամբով կը զուշանար կրօնական ոեւէ խնդիր յուզելէ կամ կրօնական լիճարանութեանց մէջ մտնելէ» (26) :

Կարդ մը աղբիւրներու համաձայն, Յովսէփ Վարդանեան 16 տարիներ վարելէ ետք «Մէճմուլայը Հալատիս»-ի խմբագրապետութիւնը, երբ դայն ուրիշներու կը փոխանցէ, կը սկսի աշխատակցել իր կողքին հայաստա թրքերէն լրագրութեան երկրորդ փայլուն դէմքը հանդիսացող Կարապետ Փանոսեանի «Մանզումէի Էֆքեար»-ին (27) (հիմնուած՝ 1866 թ.), և որ շրջան մը «կը տիրապետէր շուկային» (28) : Հարկ է նշել որ 1870-ական թուականներու երկրորդ կէսին, Յովսէփ Վարդանեանի «Մամուլ»-ն «Թէրճէմանը Էֆքեար»-ը լուրջ մրցակիցներ կը նկատուէին Կարապետ Փանոսեանի «Մանզումէ»-ին : Ա. Արփիարեանի վկայութեամբ՝ «Թէրճէման» տալալից «Մանզումէ»-ն (29) :

Գառնիկ Ստեփանեան կը յայտնէ թէ «1870-ական թուականները սկզբներէից Յովսէփ Վարդանեանը երեւում է արդէն միայն իր «Մէճմուլայի Հալատիս» պարբերականով» (30) : Մինչդեռ, ինչպէս տեսանք, 1868 թ.-ի կէսերուն ան կը հեռանայ «Մէճմուլայը Հալատիս»-էն, 1870-ական թուականներուն սկիզբը կ'աշխատակցի Կարապետ Փա-

25. Հրագրամ [Արփիար Արփիարեան], Հոգևորէք, «Շիրակ» ամսաթիւր, Բ. տարի, 1907, քիւ 6 (Մարտի 15), էջ 353 :

26. «Մասիս», 1879, քիւ 2290 :

27. Վ. Գ. Զարդարեան, Յիշատակարան, էջ 135 :

28. Հրագրամ, նշ. աշխ., էջ 353 :

29. Նոյնը :

30. Յովսէփ Վարդանեան, Ազգայէ, Երևան, 1979, Գ. Ստեփանեանի «Առաջաբան»-ը, էջ 10-11 :

նոսեանի «Մանգուսէն», «Սէտայր Հազիզաթըն», իսկ նոյն տասնամեակի երկրորդ կէտին՝ կը վարէ խմբադրութիւնը քաղաքական «Մամուլ»ին եւ «Թէրճէմանը Էֆֆեբարը»ին:

Տակաւին կան այլ վիպայութիւններ, ըստ որոնց Յովսէփ Վարդանեան աշխատակցած է նաեւ օսմանատառ թուրք մամուլին: Արբա՛համ Այլաղեանի համաձայն՝ ան աշխատակցած է «Իթթիհատ»ի: Այլ մանրամասնութիւններ կը պակսին: Անհաւանական չէ սակայն որ Յովսէփ Վարդանեան աշխատակցած ըլլայ նաեւ այլ թուրք թերթերու:

«Ալէմուսայր Հալատիտ»ը հանդիսացաւ Յովսէփ Վարդանեանի խմբադրած առաջին լրագիրը, իսկ «Թէրճէմանը Էֆֆեբարը»՝ վերջինը, զոր ան խմբադրեց մինչեւ իր մահը: Նոյն խանդավառութեամբ եւ ձենհասութեամբ ան վարեց խմբադրապետութիւնը առաջինին ու վերջինին: Նոյն խոհակալութեամբ եւ հասունութեամբ դիտեց աշխարհի քաղաքական ու անտեսական վերիվայրումները, դիտական ու անտեսական վիթխարի յոռաճընթացը, եւ զանոնք փոխանցեց իր պատկանած ժողովուրդին՝ անոր հասկցած լեզուով: Տակաւին մահուան նախօրէին, Յովսէփ Վարդանեան, հակառակ իր վատառողջ վիճակին, կը դանձրէր պատնէշի վրայ՝ կը խմբադրէր լայն տարածում եւ ժողովրդականութիւն դտած «Թէրճէմանը Էֆֆեբարը»:

Յովսէփ Վարդանեանի լրագրական ու հրապակադրական վատակին նուիրուած այս էջերը փակենք թրքերէնով արձանագրուած վիպայութեամբ մը. «Անոր (Վարդան փաշայի — Ժ. Դ.) մահով՝ թուրք մամուլը կորսնցուցած նկատուեցաւ. 19-րդ դարու ամենէն կարող տարրերէն մէկը» (31):

ԳՐԱԳԻՏՆ ՈՒ «ԱԳԱՊ»՝ ՎԷՊԸ

Եթէ ճիշդ է որ Յովսէփ Վարդանեանի «համարալին խարխուր կաղմեց իր հրապարակադրական դործունէութիւնը» (32), նուազ պատկառելի ու տղարթիչ չեղաւ սակայն անոր զրական, բանասիրական ու թարգմանական վաստակը: Եւ ան առաւելապէս հայ աղբային կեանքին կառչած մնաց հրապարակադրութեան ու զրական դործունէութեան ընդմէջէն: Ուշադիր քննութիւնը անոր զրական վաստակին՝

31. Y. G. Cark, *Turk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953)*, Istanbul, 1953, p. 174.

32. Յ. ճ. Սիբուսի, *Նշ. աշխ.*, էջ 394:

«Ազգային» Ա. հրատարակությունը

Յովսէփ փաշա Վարդանեան

պիտի յայտնաբերէ բացառիկ հրապարակազիրին կողմն ի վեր բարձրացող նոյնքան եւ աւելի բացառիկ զբաղէտը, որուն զբէլին կը պատկանին զբական մնայուն արժանիքներով օժտուած զործեր: Դժբախտաբար, սակայն, ինչպէս հրապարակազրութեան պարագային, նոյնպէս ալ իր զբական ու բանասիրական զործերուն ջախջախիչ մեծամասնութիւնը Յովսէփ Վարդանեան զբած է հայատառ թրքերէնով, եւ վստահաբար ասիկա պատճառ հանդիսացած է հայ հրապարակազրութեան ու զբականութեան մարզերէն ներս անոր վերապահուած վարանոտ ընդունելութեան, բան մը, որ խոտոր կը համեմատի Յովսէփ Վարդանեանի մեզի ձգած սքանչելի վաստակին:

Հոս, հարկ է բանալ փակադիժ մը եւ ընդհանուր ակնարկով մը անդրադառնալ հայատառ թրքերէնով մշակուած զբականութեան, որ իր ներկայութիւնը հայկական իրականութեան մէջ զգալի դարձուց ժԼ. դարու վերջերուն, եւ զայն ամբապնդեց ամբողջ ժԹ. դարու երկայնքին: Այս երեւոյթը կը սկսի մաս կազմել մասնաւորապէս պոլսահայ եւ ընդհանրապէս արեւմտահայ բարձրուն՝ բողջական միութնաբնեւոյ ժամանումով եւ կաթողիկէ հասարակութեան մը զոյառումովը հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ: Այս ուղղութեամբ առաջին գործունէութիւն ցուցաբերողները կը հանդիսանան Վենետիկի եւ Վիեննայի Միւրիթարեան զոյգ միարանութիւնները՝ ժԼ. դարու վերջին

տանտմեակներէն սկսեալ: Բողոքական միսիոնարներն ալ, 1820-ական թուականներուն, լծուեցան նմանօրինակ դործունէութեան մը: Հրատարակուած զիբֆերն ու զրֆոյկները ընդհանրապէս եղան հոգեւոր բովանդակութեամբ — Աստուածաշունչ, Աւետարան, Հոգեշունչ եւ բարոյսից պատմութիւններ:

Պոլիսը հանդիսացաւ Հայաստան թրքերէնով մշակուած դրականութեան կեդրոնը, որուն կրտսեր զործակիցը կարելի է համարել Իզմիրը: Պոլսոյ մէջ է նաեւ որ 1832 թ.-էն սկսեալ, ծաղկեցաւ Հայաստան թրքերէն մամուլը, ընդհանրապէս լրագրի տարազով: Մինչև դարաւերջ՝ կարելի է հաշուել Հայաստան թրքերէնով լոյս տեսած շուրջ երեք տասնեակ թերթեր, որոնցմէ ոմանք եղան երկարակեաց, եւ հանդիսացան Հայ լրագրութեան առաջնորդող անուններ, խմբագրութեամբ խումբ մը անուննի խմբագիրներու, որոնցմէ անպայմանօրէն յիշատակութեան արժանի են Յովսէփ Վարդանեանը, Կարապետ Փանոսեանը, Սաչատուր Ոսկանեանը, Յովհաննէս Տէրոյեան-Ջամուրճեանը, Բիւզանդ Քէլէհանը, Տիրան Քէլէհանը, Տիգրան Ծիվլէլէհանը, ևն.:

Հայաստան թրքերէնով լոյս տեսած թերթերէն անկախ, թող երբեք զարմանալի չթուի որ այսօր կան ամբողջ զբաղարան մը լեցնելու չափ նոյն լեզուով հրատարակուած զիբֆեր, որոնց թիւը կ'անցնի հարար(33):

Հայաստան թրքերէն հրատարակութիւններուն զրգապատճառները կրնան ըլլալ բազմազան: Յ. Ծ. Սիրունի կ'ընդունի որ այս «հանդամանքէն կ'օգտուէին» օտարներ՝ կրօնական քօղի տակ ծածկուած, «հոգեպէս ճեղքուած պահելու համար Հայ Ժողովուրդը»(34): Սակայն, ինչ ալ ըստի այս երեւոյթը բացատրելու համար, անոր կարեւորագոյն եւ անփոխելի պատճառը՝ առկայութիւնն էր Հայութեան ներս արժատ նետած թրքախօս զանդուածին(34ա), եւ մայրաքաղա-

33. Հայաստան քրքերէնով մշակուած գրականութեան մտիրուած առանձին ուսումնասիրութիւն մը ունի բանասէր Հայկ Պերպլեքեան (տես՝ H. Berberian, *La Littérature Arméno-Turque*, «Philologiae Turcicae Fundamentae», Tomum Secundum, [ed.] Pertev Naili Boratav, 1965, pp. 809-819):

34. Յ. Ծ. Սիրունի, Նշ. աշխ., էջ 414:

34ա. Թոփալ Շէյթան Հիթեայէտի-ի հրատարակութեան առիթով, ու յատկապէս անդրադառնալով ամբողջ հայաստան քրքերէնով լոյս ընծայուելուն, «նոյնան Ազաւի» կը գրէ. «Ենթէ այս գիրքը արիւստալու տեղ մը ունի, միայն այն է որ՝ տառերուն պէս լեզուն ալ Հայերէն չէ՝ որուն համար քեզվտ կը ցախմք, բայց չեմք կրնար մեղադրել զարգոյն քարգմանիչը (Յովսէփ Վարդանեան — Ժ. Դ.), որովհետեւ զգրախտարար մեր ազգին՝ մամուլեան կարողիկ մասին մէջ տանկերէնը

քին ե՛ւ յատկապէս կարգ մը դաւառներու — Կեօսարիա, Գոնիա, Ան-
զարա, Պրուսա, եւն. — մէջ:

Կաթողիկէ յարանուանութեան դաւակ, օսմանեան պետութեան
բարձրաստիճանն պաշտօնատար՝ Յովսէփ Վարդանեան երբ իր գոր-
ծերուն ջախջախիչ մեծամասնութիւնը դրած է Հայատառ թրքերէնով,
կարելի է հասկնալ զինք, վերեւ ներկայացուած պատկերին շրջանա-
կին մէջ զետեղելով երեւոյթը:

Աբրահամ Այվազեանի համաձայն՝ Յովսէփ Վարդանեան «40
կտորի չափ երկասիրութիւն ունի»: Ըստ ուրիշ աղբիւրի մը, ան ունի
«բազմաթիւ երկասիրութիւնք ու թարգմանութիւնք» (35): Բայց,
դժբախտաբար, մինչեւ այսօր Հայ դրակներութեան եւ տպագրութեան
ծանօթ Յովսէփ Վարդանեանի գործերը շատ հեռու են տրուած պատ-
կերը ամբողջացնելէ: Իսկ ծանօթ գործերուն մասին ալ երբեմն տրուած
են Հակասական մանրամասնութիւններ եւ տեղեկութիւններ: Փորձնք
կազմել ցանկը ծանօթ գործերուն —

1. Ագապի Հիֆեայէսի, 1851, տպ. Յ. Միւհէնտիսեան, 438 էջ:
Վէպ մը, որուն մասին մանրամասնօրէն պիտի խօսուի յաջորդող էջե-
րուն մէջ:

2. Պօշպօղազ Հիֆեայէսի, 1852, տպ. Յ. Միւհէնտիսեան, 31 էջ:
Իզմիրի «Արշալոյս Արարատեան» լրագրի «ծանուցումներու բաժինին
մէջ այս գիրքին մասին կը կարդանք. «Այս տետրակը, որ հայերէն
գրով եւ թուրքաց լեզուաւ շարադրեալ է եւ 44 պատկերներով զար-
դարուած, զբարանութենէ եւ շատախօսութենէ յառաջ եկած զէշու-
թիւնները համառօտ եւ զուարճալի կերպիւ մը կը պատմէ, եւ կ'աշ-
խատի զբօսական միջոցներով կրթել զհասարակութիւնը առանց ձանձ-
բացնելու: Ուստի ինչպէս կը տեսնուի՝ ազգին օգտակար ծառայու-
թիւն մը ընելու նպատակաւ գրուած է այս գրքոյկը» (36), որ իր տե-
սակին մէջ առաջինը կը նկատուի, հոն տեղ զտած երգիծանկարներուն
համար: «Արշալոյս Արարատեան» ծանուցումին մէջ այս գիրքին ա-
նունը տրուած է՝ «Պօշպօղազ Պիր Ատէմ»: Հեղինակին իսկ կողմէ
լսմարդրուած «Հայատիս»ին մէջ՝ «Պօշպօղազ Բիտայէսի» (37), իսկ
1857 թ. ին լոյս տեսած «Թէլէղրաֆ Էլէզթրիզ»ի կոնակի կողքին վրայ՝
«Պօշպօղազ Հիֆեայէսի»: Ասկէ՝ զանազան աղբիւրներու մէջ այս գիր-

անի ծանօթ ըլլալով, մոյժ լեզուա Քարգմանած է որ՝ անի կարդացող գտնայ
(«Ենայեան Ազամի», քիւ 60 (2 Մայիսի), 1853):

35. Տես՝ «Համգեւ Ամսօրեայ», 1890, էջ 63:

36. «Արշալոյս Արարատեան», 1852, քիւ 423, 426:

37. «Մէմմալը Հավատիս», 1854, քիւ 21:

քին կը հանդիպինք տարբեր անուններով: Ինչպէս «Ազապին»ն, այս դիրքն ալ տոանց հեղինակի անունին լոյս տեսած է:

3. Թօփալ Շէյքամն Հիֆեսայէսի, 1853, տպ. Յ. Միւհէնտիսեան: Երկու հատորներէ բաղկացած այս գործը թարգմանութիւնն է Ֆրանսացի վիպագիր Ալէն-Րընէ Լըստօի (1668–1847) «Le Diable Boiteux» («Կաղ Սատանայ») երգիծական դիրքին: Կրկին, «Մէճմուայը Հալատիս»ի մէջ լոյս տեսած ծանուցումի մը մէջ կը կարդանք. «...Յ. Վ. Մարիֆէթիյէ թիւրքճէյէ թէրճիւմէսի տիր»(38), որ կը թարգմանուի՝ «... Յ. Վ.ի կողմէ թրքերէնի թարգմանութիւնն է»: Իր կարգին, Իզմիրի «Արշալոյս Արարատեան»ը, յայտնելէ ետք թէ դիրքին հեղինակը «անաչառութեամբ կը դատապարտէ մարդկային մոլու-թիւնները» եւ «կը նկարագրէ զպակասութիւնները», կու տայ շատ հետաքրքրական մանրամասնութիւն մը եւս. «Եւ անշուշտ այս պատճառաց համար պիտի ըլլայ, որ Հասուն զերապայծառին կողմանէ ար-դիլուեցաւ այս դրքին ընթերցումը...»(39):

4. Թարիթի Նարոլէն Պօմբարթիէ Իմրէրաթու Ահալիի Իրանսա (Պրանսացի Ժողովուրդի Կայսեր Նարոլէոն Պոնափարթի Պատմութիւնը), 1855–56, տպ. Յ. Միւհէնտիսեան: Պատմադրական-կենսադրական ընդարձակ այս գործին ծաւալին մասին զանազան կարծիքներ յայտնուած են. «բազմահատոր ստուար գործը»(40), «Նտպոլեոն Ա-ի վեց հատորանոց կենսադրութիւնը (1856 թ.)»(41), «1855–56 թթ. լոյս են տեսել Ա. եւ Բ. հատորները, բաղկացած ութ դրքերից»(42), «1856-ին հրատարակուած «Նարոլէոն Թարիթի ...ստուար վեց հատորներով» (43), եւն.:

«Թարիթի Նարոլէոն»ի ծաւալին եւ հրատարակութեան թուականին շուրջ գոյութիւն ունեցող շիտթը ակներեւ է: Այս շիտթին յառաջացումին մէջ բաժին ունի նաեւ Յովսէփ Վարդանեանի հրատարակած «Մէճմուայը Հալատիս»ը, որուն զանազան համարներուն մէջ լոյս տեսած յայտարարութիւնները եթէ լոյս կը սփռեն խնդրոյ առարկայ դիրքին հրատարակութեան հետ առնչուող որոշ հարցերու վրայ, միաժամանակ, սակայն, որոշ մանրամասնութիւններու շուրջ կու տան հակասական տեղեկութիւններ:

38. Նոյնը:

39. «Արշալոյս Արարատեան», 1853, քիւ 444:

40. «Համդէս Ամսօրեայ», 1890, էջ 63:

41. Վ. Գ. Վուկասեան, Նշ. աշխ., էջ 157:

42. Յ. Վարդանեան, Ազապի, 1979, Գ. Ստեփանեանի «Առաջարկ»ը, էջ 9:

43. Ա. Ալպոյանեան, Նշ. աշխ., էջ 18:

1854 թ-ի Դեկտեմբերի 25-ի համարով (Թիւ 66), «Մէճմուայր Հալատիս»ը կը յայտնէ, թէ «Թարխիսի Նարօլէոն»ը «հազարական էջոց երկու մեծ եւ քառորդ հատորի ... բաժնելով, իւրաքանչիւր հատորը պիտի հրատարակուի շորս անգամէն» եւ թէ «առաջին մասը հրատարակուած է եւ պիտի վաճառուի այս շարթուան ընթացքին»։ Քանի մը շարթ ետք, 1855 թ-ի Յունուարի 12-ին, Յովսէփ Վարդանեան Վիեննայի Մխիթարեաններուն կը գրէ. «Մեր աշխատասիրութեանը տպագրուած տաճկերէն Նարօլէոնի պատմութեան պատկերքը արդէն տեսած էք որ ինչպէս անպիտան բան եղած է. առանկ անճոռնի բանը կրկին չուզելով, կխնդրեմ որ երկրորդ տետրակին պատկերքը վայելուչ կերպով մը Վիեննա տպուի լիթոգրաֆիայով»։ «Մէճմուայր Հալատիս»ի վերի յայտարարութեան եւ մէջբերուած նամակին թուականէն դատելով, յստակ կը դառնայ որ «Թարխիսի Նարօլէոն»ի առաջին մասը լոյս տեսած է 1854 թ-ի Դեկտեմբերի վերջը, կամ ամենէն ուշը՝ 1855 թ-ի Յունուարի սկիզբը։

1856 թ-ի Յունուարին, «Մէճմուայր Հալատիս»ի միջոցով կատարուած յայտարարութեամբ մը, Յովսէփ Վարդանեան կը փորձէ իր այս ծաւալուն գործին համար բաժանորդներ արձանագրել՝ ապահովելու համար հրատարակուած եւ հրատարակելի հատորներուն տպագրութեան ծախսերը։ Թերթին զանազան համարներուն մէջ (1856 թ-ի Թիւ 122-127, 129, 130) կը հանդիպինք բաժանորդագրուած անձերու, ինչպէս նաեւ՝ նոյն նպատակին համար կատարուած նուիրատուութիւններու ցանկերուն։ Բաժանորդներու առաջին ցանկին կցուած յայտարարութեան մէջ, Յովսէփ Վարդանեան կը յստակացնէ «Թարխիսի Նարօլէոն»ի ծաւալին հարցը, երբ կը գրէ. «Նարօլէոնի պատմութիւնը բաղկացած պիտի ըլլայ ընդամէնը ինն մասէ եւ կամ երեք հատորէ։ Երեք մասը կամ առաջին հատորը տպուած եւ ցրուած է»։

1855 թ-ին՝ «Թարխիսի Նարօլէոն»ի առաջին հատորը, անջատ երեք մասերով հրատարակուած, լոյս տեսած է արդէն։ «Մէճմուայր Հալատիս»ի 1856 թ-ի Ապրիլի համարներէն ի յայտ կու գայ որ շարքին չորրորդ մասը, այսինքն՝ Բ. հատորին առաջին մասը, լոյս տեսած է նոյն ամսուան ընթացքին։

Հակառակ արձանագրուած 103 բաժանորդներուն եւ կատարուած նուիրատուութիւններուն, Յովսէփ Վարդանեան կը դռնուի նիւթական լուրջ դժուարութիւններու դէմ յանդիման, եւ 1856 թ-ի Նոյեմբերի 3-ին, «Մէճմուայր Հալատիս»ի 163-րդ համարով, յայտարարութեամբ մը, թուելէ ետք նիւթականի եւ Ժամանակի հետ աղերս ունեցող դժուարութիւններն ու ընթերցողներու կողմէ ցուցաբերուած անտարբերութիւնը, կը հաղորդէ որ տարեվերջին ստիպուած

պիտի բլլայ դադրեցնել հրատարակութիւնը «Մէճմուայը Հալփատի-
սաին եւ Քթարիխի Նարօլէոն»ին: Սահայն, Դեկտեմբերի վերջին հա-
մարով (1856 թ.-ի Դեկտեմբերի 29, թիւ 171), նոր յայտարարու-
թեամբ մը, կը հազարդէ որ, ընդատալելով ընթերցողներու քաջա-
լերական արտայայտութիւններուն եւ կեցուածքին, զոյգ հրատարա-
կութիւնները պիտի շարունակուին: Ինչպէս ծանօթ է, «Մէճմուայը
Հալփատի»ը Յոյսէփ Վարդանեանի խմբագրութեամբ կը շարու-
նակուի մինչեւ 1868 թ.: Սահայն, ինչպէս կը տեսնուի յայտնաբեր-
ուած ցանկէն, մինչեւ 1857 թ. Քթարիխի Նարօլէոնի առջին չորս
մասերէն զոտ ուրիշ հրատարակութիւն չէ եղած: Իսկ, «Մէճմուայը
Հալփատի»ն հետագայ հաւաքածոններուն մէջ ոչ մէկ վկայութիւն
կայ նոր մասերու հրատարակութեան շուրջ:

Վերոյիշեալ տուեալները կը հաստատեն թէ 1855 թ.-ին եւ մին-
չեւ 1856 թ.-ի Ապրիլը՝ Քթարիխի Նարօլէոն»ի ծրագրուած երկասի-
րութեան առաջին հատորը ամբողջութեամբ եւ երկրորդ հատորի ա-
ռաջին մասը հրատարակուած են միայն, այլ խօսքով՝ ծրագրուած
ինն մասերէն միայն չորսը:

5. Թէլէգրամֆ էլէգրքիզ Կամ Որ Նոյն է Ելեկտրակամ Հեռագիր,
1857, տպ. Յ. Միւհէնտիսեան: Նոյնը լոյս տեսած է նաեւ հայատառ
թրքերէն:

«Այս հրատարակութիւնը որ «հեռագրի վրայ խօսող միակ Հայ
գիրքն է»(44), կը բաղկանայ 58 էջերէ: Կը հետեւին 18 թերթեր, ու-
րոնցմէ իւրաքանչիւրին մէկ երեսին վրայ կայ հեռագրի հետ առըն-
չուող պատկեր մը եւ պատկերին տակ՝ բացատրութիւնը: Այս գիրքը
կը հանդիսանայ Յոյսէփ Վարդանեանի հայերէն լեզուով գրած առա-
ջին երկասիրութիւնը, որ Ֆրանսերէնէ կատարուած թարգմանութիւն
չէ, ինչպէս ընդհանրապէս կը ներկայացուի: Գիրքին անուանաթերթին
վրայ գրուած է՝ «Աշխատասիրեց Յոյսէփ Վարդանեան»:

Պէտք չէ դարձանալ որ Յ. Վարդանեան գրած է նաեւ զիտական
նրթերու մասին: Գանի որ, ինչպէս կը յայտնէ «Հանդէս Ամսօր-
եայն, ան ճնաեւ բնագիտական (physique) եւ բնալուծական (chimi-
que) գիտութեանց մեծ սէր ու միտութիւն ունէր ի մանկութենէ, եւ
քանի մը գիւտեր ալ ըրած է իւր փորձերովը»(45): Արբահամ Այ-
վազեանի ձեռագիրներուն մէջ դանուող տող մը կը հաստատէ այս ի-
րողութիւնը. «Իր տան մէջ բնալուծութեան աշխատանոց մը անդամ
ունէր»:

44. Վ. Գ. Զարգարեան, նշ. աշխ., էջ 136:

45. «Համդէս Ամսօրեայ», 1890, էջ 63:

6. Սահմանադրական շճմարտութիւններ ու Անոնց Պարտաւորութիւնները, 1863, տպ. Յ. Միւհէնտիսեան, 86 էջ:

Այս աշխատասիրութիւնը, որ սերտորէն առնչուած է Ազգային Սահմանադրութեան հետ, եւ զրուած այդ առիթով, «Քէլէզըաֆ էլէզլէթիզէն» հետ կը կազմեն Յովսէփ Վարդանեանի հայերէն լեզուով լոյս ընծայած եւ մեզի ծանօթ երկու գիրքերը:

Գիրքին բովանդակութիւնը լաւագոյնս տալու համար, զիմենք ժամանակակից «Մեղու»ին. «Մեծապատիւ Յ. Վարդան Փաշայի աշխատասիրութեամբ յօրինեալ 86 երեսէ բաղկացեալ օգտակար տետրակ մի է, որ կը ճառէ Սահմանադրական վարչութեանց ծաղմանը, ձեւերուն, օրինաց սահմաններուն, անոնց ենթակայ եղող ժողովրդոց պարտաւորութեանցը, անհատական իրաւանց, ազատութեան, Սահմանադրութեան օգուտներուն, վնասներուն եւ վտանդներուն, Հայ Ազգին արդի վիճակին եւ ունենալիք յարաբերութեանցը ու արդեանցը վրայով...» (46):

Վերոյիշեալ հրատարակութիւններուն պարադային՝ կարելի եղաւ կամ զիրքերը դտնել ու օգտագործել զանոնք, կամ ալ՝ ժամանակակից մամուլէն վկայութիւններ քաղել անոնց մասին: Յովսէփ Վարդանեանի 1857 թուականին հրատարակած ցանկէն քաղելով կարելի է աւելցնել հետեւեալները.

7. Փարիզի ժողովին Արձանագրութիւնները, որուն հրատարակութեան թուականը 1856 է, իսկ թրքերէն անունը՝ «Փարիզ Մէլէվէթէթի» (47): Շատ հաւանաբար այս գիրքը լոյս ընծայուած է Որմի պատերազմի աւարտին Բարիդի մէջ կայացած խորհրդաժողովին առիթով, որուն որպէս հետեւանք ստորագրուեցաւ Բարիդի դաշնադրը 1856 թ.ի Մարտի 30-ին:

8. Խաթթը Շէրիֆին Բնագիրը, Հայերէն ու Հասարակ Տանկերէնի ձեռ:

Ասոնցմէ անկախ, Արբահամ Այվազեան կու տայ նոր աշխատասիրութեան մը անունը՝

9. Տախտակք Թուարախակամ Տարերաց:

Յովսէփ Վարդանեանի առաջին կենսագիրներէն հանդիսացող Վ.

Գ. Զարդարեան կը յիշատակէ երկու այլ հրատարակութիւններ՝

10. Ժիւսթէն Լօմպար,

11. Շարգ Մուհարէպէտի (48):

46. «Մեղու», 1863, քիւ 221, էջ 312:

47. Հ. Պրպէրեան, Նշ. աշխ., էջ 815:

48. Վ. Գ. Զարդարեան, Նշ. աշխ., էջ 130 եւ 137:

Մինչդեռ, Ս. Ալպոյանեանի մօտ, Վ. Զարգարեանի անջատարար ներկայացուցած վերոյիշեալ զիրքերը վերածուած են մէկի. «Ան թարգմանած է նաև ժիւսթէն Լօմպարի «Շարդ Մուհարէպէսի» եւն.» (49) : Իսկ Գ. Ստեփանեան կը յայտնէ որ «Վարդանանը զբեր է նաև Ղրթիմի պատերազմի պատմութիւնը, դարձեալ հայատաութիւնը, բաղկացած երկու հատորից» (50) :

«ժիւսթէն Լօմպար» անունով զբաղէտի մը կամ գործի մը գոյութիւնը հաստատող տպացոյցներ՝ հակառակ կատարուած սրտտուներու, կարելի չեղաւ գտնել : Սակայն, կարելի եղաւ հաստատել որ Վիեննայի Միտիթարեան Միարանութեան մասնաճարանին մէջ կայ Յովսէփ Վարդանանի հեղինակութեամբ լոյս տեսած «Շարդ Մուհարէպէսի Հիֆեսայէսն» երկու հատորներով, տպուած Պոլիս՝ 1878 եւ 1879 թուականներուն : Շատ հաւանաբար, Գ. Ստեփանեանի ակնարկած երկու հատորները ստոնք են : «Շարդ Մուհարէպէսի Հիֆեսայէսի» նիւթերը նախապէս լոյս տեսած են հեղինակին կողմէ խմբագրուած «Թէրճէմանը Էֆֆեսայէսի մէջ, ապա՝ սրբազրութիւններով եւ յաւելումներով, լոյս տեսած են առանձին երկու հատորներով, բաղկացած 356 մեծագիր էջերէ, Պոլիս, Անթուան Զէլիչ տպարանէն : Գիրքը, որուն նիւթը կը կազմէ 1877-1878 թթ.ու ուսում-թրքական պատերազմը, կը սկսի Հերցեկովինայի զբաւումով եւ վերջ կը գտնէ 1878 թ.ի Յուլիսի 13-ին Պերլինի վեհաժողովի աւարտին ստորագրուած դաշնագրի պատճէկներն արտատպումով :

Ներկայացուած հրատարակութիւններու ցանկէն դատելով, կարելի է հաստատել որ 1851 թուականով սկսող տասնամեակը կը հանդիսանայ զբաղեցնող Վարդանանի ամենէն բեղուն շրջանը : Արդարեւ՝ յիշատակուած զիրքերուն մեծ տոկոսը լոյս տեսած է այս տասնամեակին :

Երկրորդ հաստատումը զոր կարելի է ընել, կը վերաբերի այն սերտ բարեկամութեան եւ գործակցութեան, որ գոյութիւն ունեցած է Յովսէփ Վարդանանի եւ օսմանեան տէրութեան ամենէն փայլուն տպագրիչներէն՝ Յուհաննէս Միւհանտիսեանի (51) միջեւ : Այդ գործակցութիւնը երկարած է քանի մը տասնեակ տարիներու լրայ : Ոչ

40. Ա. Ալպոյանեան, Ն. աշխ., էջ 18 :

50. Յ. Վարդանեան, Աղպոյի, 1979, Գ. Ստեփանեանի «Առաջաբան», էջ 10 :

51. Յովհաննէս Միւհանտիսեան (1810-1891), որպէս տպագրիչ ու գրածուիչ, հայ եւ քուրճ տպագրութեանց պատմութեան մէջ եզակի դէմք է : Տպարանակամ կատարելագործումներու վարպետ, հայերէն եւ օսմաներէն տառերու հնարիչ, հայկական խոսքերու տպագրական կազմակերպիչ եւ հեղինակ, Յ. Միւհանտիսեանի տպա-

միայն Յովսէփ Վարդանեանի ծանօթ բոլոր գործերը, բացի «Շարզ Մուհարեպետի»ն, Միւհէնտիսեանի մամուլին վրայ տպուած են, այլև՝ «Մէծմուսյը Հալատիս»ի 16 տարուան թիւերը եւ «Բուզ-նամէի Մէծմուսյը Հալատիս»ը:

**

Յովսէփ Վարդանեանի մահէն ետք, հայ ժողովուրդը, յատկապէս արեւմտահայութիւնը, կ'ապրէր ճակատադրական իրադարձութիւններ: Ազգային ազատագրական շարժումները շօշափելի կերպարանք կը ստանային կազմաւորումովը հայկական կուսակցութիւններուն: Հայերու կողմէ կատարուած ճիգերուն՝ օսմանեան բռնապետութիւնը կը հակադրէր վալրազ ճնշումներու քաղաքականութիւնը, մինչեւ որ կ'իջնէր լախտի ահաւոր հարուածը, վերջ դնելով հայերու ժամանակաւոր խանդավառութիւններուն: Եւ ամբողջ ժողովուրդ մը արժատախիլ կ'ըլլար իր բնօրրանէն:

Այս ժամանակաշրջանին՝ շատերու հետ մոռացութեան կը տրուէր նաև Յովսէփ Վարդանեան: Հազիւ հատուկենտ յիշատակութիւններու կ'արժանանայ ան, երբ Ա. Արփիարեան եւ ուրիշներ կը փորձեն հայ հրապարակագրութեան մասին իրենց յիշողութիւններն ու յուշերը յանձնել թուղթին: Միայն Վահան Գ. Զարդարեանն է որ 1910 թ.-ին, նշանաւոր հայերու նուիրուած իր «Յիշատակարան»ներու շարքին մէջ առանձին գլուխ մը կը յատկացնէ՝ անոր:

Ապա, հարկ է սպասել մինչեւ 1950-ական թուականներու սկիզբը, տեսնելու համար նոր հետաքրքութեան մը ստեղծումը՝ Յովսէփ Վարդանեանի անունին շուրջ: 1951 թ.-ին, հայրենի ծանօթ բանասէր Գառնիկ Ստեփանեան լոյս կ'ընծայէ «Ազգային»-ն ու անոր հեղինակին նուիրուած ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը, որուն մէջ առաջին անգամ ըլլալով կը տրուէին նոր ծանօթութիւններ (52): 1953 թ.-ին, Գառնիկ Ստեփանեանի թարգմանութեամբ, յառաջարանով եւ ծա-

րամներուն մէջ, շուրջ 50 տարի լոյս տեսած եմ ժամանակի ամենէն ուշագրաւ հրատարակութիւնները: Հոն տպուած եմ նաև բազմաթիւ կարեւոր քերթեր. «Մէն-մուսյը Հալատիս», «Հայաստան», «Եռյեամ Ազաւի», «Մեղու», «Ատողիկ Արեւելեան», «Կիլիկիա», «Բարաստամ Ս. Սահակեան», «Մեր», ևն.: 8. Միւհէնտիսեանի մասին տես՝ Թէոդիկ, Տիպ ու Տառ, Կ. Պոլիս [1913], էջ 73-80, եւ Թէոդիկ, Ամէնու Տարեցոյցը, 1911, էջ 272:

52. Գ. Ստեփանեան, «Ազգային Պատմութիւնը» Վէպի Մասին, «Տեղեկագիր», 1951, քիւ 1, էջ 50-78:

նօթագրութիւններով, լոյս կը տեսնէ խնդրոյ առարկայ վէպը՝ «Ալապիի Պատմութիւնը» խորագրով(53)։ Հակառակ անոր որ երկու պարագաներուն ալ, Գառնիկ Ստեփանեան «Ալապի» վէպին հեղինակին ինքնութեան շուրջ յստակ համոզում գոյացուցած է, սակայն իրեն կը պահուի համարձակութիւնը զիրքին ճակատին դեմակելու Յովսէփ Վարդանեանի անունը։ «Ալապի»-ի եւ անոր հեղինակին շուրջ Գ. Ստեփանեանի կատարած պրպտումները, իրենց կարգին, պատճառ կը հանդիսանան որ ուրիշ զբաղէտներ ու բանասէրներ ալ հետաքրքրուին այդ հարցով։ Այս գծով հարկ է յիշատակել անունները հայրենի երկու գրականագէտ-բանասէրներու՝ Ս. Շտիկեանի(54) եւ Վ. Ղուկասեանի(55), ինչպէս նաեւ բաղմամբ բանասէր Արշակ Ալպոյաճեանի(56)։

Ենթահիւ վերոյիշեալ բանասէրներու պրպտումներուն եւ անոնց կողմէ նոր տուեալներու յայտնարեումին, արդի հայ գրականութեան պատմութեան նուիրուած վերջին գիտական հրատարակութիւններուն մէջ «Ալապի»-ն այլևս առանց հեղինակի անուան յիշատակութեան չի հրատարակուիր։ Եւ, վերջապէս, 1979 թ.ին, Յովսէփ Վարդանեանի մահուն հարիւրամեակին առիթով, «Ալապի»-ի հայերէն թարգմանութիւնը երկրորդ անգամ լոյս կը տեսնէ, կրկին խմբագրութեամբ Գ. Ստեփանեանի, սակայն այս անգամ հեղինակին անունը գրաւած է իր արդար ու արժանի տեղը(57)։

Ինչպէս կը նշմարուի, «Ալապի»-ի հեղինակին մասին շփոթ մը գոյութիւն ունեցած է, եւ այդ շփոթէն յառաջացած է թիւրիմացութիւնը եւ ստեղծուած՝ առեղծուած մը, որ «Ալապի»-ի լոյս ընծայումէն հարիւր տարի ետք, պատճառ հանդիսացած է նոր հետաքրքրու-

53. Ալապիի Պատմութիւնը, քարգամուրիւմ, առաջաբան եւ ծանօթագրութիւններ՝ Գ. Ե. Ստեփանեանի, Երևան, 1953։ Նոյնը, որպէս քերթօմ, լոյս տեսած է Թան Պէյրութի Ջնարքօմէջ օրաքերթիւմ մէջ, 1954 թ.ին։

54. Տես՝ Ս. Շտիկեան, Մի Պաշտօնաւոր «Ալապի»-ի Կազակցութեամբ, «Տեղեկագիր Հասարակական Գիտութիւններ», Երևան, 1955, քիւ 8, էջ 105-106։ Ս. Շտիկեան, Նոր Պարզարանումներ «Ալապի» վէպի Մասին, «Տեղեկագիր Հասարակական Գիտութիւններ», 1956, քիւ 11, էջ 103-105։

55. Վ. Ղուկասեան, «Ալապի»-ն եւ Նրա Հեղինակը, «Գրական Թեք», քիւ 52։ Վ. Գ. Ղուկասեան, Պայաճայ Մամուլի եւ Հրատարակութեան Սկզբնադրութեւ, էջ 156-157։

56. Ա. Ալպոյաճեան, Յովսէփ Վարդան Փաշա, «Երիտասարդ Հայուի», 1954, քիւ 2, էջ 16-18։

57. Յովսէփ Վարդանեան, Ալապի, Երևան, «Սովետական Գրող», 1979։

թիւններու, պրպտումներու եւ Հետադատութիւններու : Առեղծուածը սերտօրէն կապուած է Միքայէլ Նալբանդեանի անունին :

Միքայէլ Նալբանդեան, Հնդկաստան մեկնելու ճանապարհին, 1860 թ.ի Նոյեմբերի 20-ին կը հասնի Պոլիս, ուր կը մնայ ամբողջ ամիս մը (58) : Այս այցելութիւնը կը զուգարդիպի այնպիսի ժամանակներու, երբ տակաւին արեւմտահայութիւնը, եւ մանաւանդ պոլսահայութիւնը կը շարունակէր սպրիլ Ազդային Սահմանադրութեան յառաջացուցած դինոյութիւնը : Նալբանդեանի ներկայութիւնը Պոլիս՝ մեծ խանդավառութիւն կը ստեղծէ արեւմտահայ մտաւորականութեան մօտ : Նալբանդեան սերտ շփումներ կը հաստատէ յատկապէս Յ. Սվաճեանի եւ Վեղուշի շրջանակին հետ : Կը հանդիպի Գրիգոր Օտեանին, Միլտիէ Աղաթօնին, Սերոյրէ Թաւրթեանին եւ շատ ուրիշներու : Ներկայ կ'ըլլայ Թատերական եւ մշակութային ձեռնարկներու : Միքայէլ Նալբանդեանի այս այցելութիւնը կը հանդիսանայ առաջին լուրջ ճիգը՝ արեւմտահայ ու արեւելահայ մտաւորականութեան շփումներով մերձեցնելու Հայ ժողովուրդի երկու մեծ հատուածները :

Շատ հաւանաբար այս շրջանին է որ Միքայէլ Նալբանդեան ծանօթացած է «Աղապիտ» վէպին, եւ քանի մը տարի ետք երբ դրած է Պերճ Պոռեանի վէպին նուիրուած «Կրիտիկա Սօս եւ Վարդիթերի» յօդուածը, այդ առիթով յիշած է «Աղապիտն, ու անոր՝ իր վրայ Թողուցած արտակարգ տպաւորութիւնը : Ի մէջ այլոց՝ Նալբանդեան կը գրէ. «Վե՞նք ցաւում ենք եւ ցաւելով չենք կարող չմեղադրել մեր պոլսեցի եղբայրակիցքը, որ մինչեւ այժմ հայերէն չթարգմանեցին այդ դործը : Թէ ի՞նչ պատճառով տաճկերէն է գրել դորա հեղինակը, կամ թէ ո՛վ է այդ ազնիւ հեղինակը, մեզ յայտնի չէ. դերքը տպած է անանուն : Երանի թէ մէկ օր հայերէն կարդայինք այդ հոյակապ եւ ազնիւ դործը : Աւելորդ է ասել, որ միայն Տաճկաստանի եւ առաջնակարգ Հայ դրագէտի բան է նորան թարգմանելը. չլինի թէ ուռւիացի հայերը փորձ փորձեն» (59) :

58. Միքայէլ Նալբանդեան վերոյիշեալ ճանապարհորդութեան երբիմ ու դարձիմ կը համդիպի Պոլիս : Առաջիմ անգամ հոմ կը մնայ 1860 թ.ի Նոյեմբերի 20-էն Դեկտեմբերի 21. Երկրորդ անգամում՝ 1861 թ.ի Նոյեմբերի 20-էն Դեկտեմբերի 27 : Մ. Նալբանդեանի Պոլիս տուած այցելութեամ մասիմ տես՝ Աշոտ Յովհաննիսեան, Նալբանդեանը եւ Նրա ժամանակը, գիրք առաջիմ, Երևան, 1955, էջ 341-347, 367-400 : Բ. Ա. Աբրահամեան, Միքայէլ Նալբանդեանի Հնդկական Ուղևորութիւնը, Երևան, 1979 :

59. Միքայէլ Նալբանդեան, Կրիտիկա Վօս եւ Վարդիթերի, Երևան, 1954, էջ 7-8 : Նոյնը՝ Մ. Նալբանդեան, Երկերի Լիակատար ժողովածու, Գ. հտր., Երևան, 1940, էջ 121 :

Մի քայլ է նայրանդեանի մարտահրաւիրի նմանող կոչը արձա-
զանդ դատւ միտան «Աղապի» վէպին լոյս տեսնելէն հարիւր տարի
ետք միտան, երբ պոլսահայ մշակութային ու դրական կեանքին քա-
ջահմուտ բանասէր, եւ Պոլիս ծնած Գառնիկ Ստեփանեան վերցուց
նետուած ձեռնոցը: «Աղապի»-ի եւ անոր հեղինակին հետ առընչուող
պրպտուամեր կատարեց ան ու հասու բուական ճիշդ արդիւնքներու:
Սակիան մնացին մութ, շրուարանուած կէտեր, հակառակ Գառնիկ
Ստեփանեանի եւ ուրիշներու կատարած ճիշդերուն:

Ուրեմն, Մ. Նայրանդեանի՝ «թէ ինչ պատճառով տաճիկերէն է
զրեւ զորս հեղինակը, կամ թէ ով է այդ աղնիւ հեղինակը, մեղի
յայտնի չէ. դիրքը տպած է անանուն» խօսքէն՝ ակամայ, հայ դրա-
կանութեան եւ բանասիրութեան համար ստեղծուած է ստեղծուած
մը՝ «Աղապի»-ի հեղինակին հարցով:

Ինչպէս Գառնիկ Ստեփանեան եւ ուրիշներ կը հաստատեն, «Ա-
ղապի»-ի հրատարակութենէն տասնեակ տարիներ ետք պատրաս-
տուած պոլսահայ գրախանութներու գրացուցակներուն մէջ տուեալ
զիրքին հեղինակին անունը յիշատակուած է՝ «Յ. Վարդան»: Այդ
գրացուցակներէն է նաեւ Զարդարեան գրատան պատրաստածը, ուս-
կից եւ հեղինակին անունը անցած է Վ. Գ. Զարդարեանին հրատարա-
կած «Յիշատակարան»-ին մէջ, որ ցարդ կը հանդիսանար միակ աղ-
բիւրը, ուր Յովսէփ Վարդանեանի անունը արձանագրուած է որպէս
«Աղապի»-ի հեղինակ(60):

«Աղապի»-ն լոյս տեսած է 1851 թ.ին(61), Պոլիս, հայատառ
թրքերէն:

Այս ժամանակ, ինչպէս նշեցինք, փոթորկայոյզ վիճակ մը կը
պարզէր պոլսահայութեան կեանքը՝ Հասունեան-Հակահասունեան
պայքարով: Միտամանակ, տասնեակ տարիներէ ի վեր քաշկոտուող
պայքարը հայ առաքելական եկեղեցիին ու անկէ անջատուած կաթո-
ղիկէ եւ աւետարանական միլլէթներուն միջեւ, հայ կեանքէն ներս
ստեղծած էր կիրքերով, ատելութիւններով եւ անհանդուրժողակա-
նութեամբ լեցուն միջոլորտ մը: Միջոլորտը շատ աւելի կը ծանրա-
նար, անշնչելի կը դառնար արտաքին միջամտութիւններու (Եւրոպա-
կան տէրութիւններ, Վատիկան) պատճառով, եւ մանաւանդ՝ օսման-
եան բռնակալութեան ազդու ներկայութեամբ, հակառակ «Թանդի-

60. Վ. Գ. Զարդարեան, Յիշատակարան, 1910, էջ 136:

61. Ինչպէս Վ. Զարդարեան, Այնպէս եւ Ա. Ալպոյանեան «Աղապի»-ի հրա-
տարակութեան րուակամը սխալմամբ կը գրէ՝ 1852:

մաթճով (1839 թ.), եւ աւելի ուշ՝ «Պաթթը Հիւմայունճով (1856 թ.) ստեղծուած խարուսիկ լաւատեսութեան :

Այս ընդհանուր մթնոլորտին մէջ էր որ լոյս կը տեսնէր «Աղապիճն, 1851 թ.-ին, այսինքն՝ այն տարին, երբ լոյս տեսած էր նաեւ արեւմտահայ առաջին վէպը՝ Յ. Հիսարեանի «Մաքրուհի եւ Պոսրո-վճը, նոյնինքն էլ խարեանի կողմէ հրատարակուող «Բանասէրճին մէջ : «Աղապիճ վէպին հիմնական առանցքը կը կազմէ սիրոյ պատմութիւնը հայ առաքելական Աղապիճն ու հայ կաթողիկէ Յակոբին : Սակայն, շնորհիւ հեղինակին զրական կազմաւորուած ճաշակին, հասարակա-կան ու ազգային լայն ծանօթութիւններուն, թրքերէն լեզուի տիրա-պետումին, պեկոծ սիրոյ պարզ պատմութիւնով մը վարպետօրէն կը տրուի ժամանակաշրջանի հայ կեանքի ընդհանուր նկարագիրը :

Վերեւ նկարագրուած մթնոլորտին մէջ, մանաւանդ կաթողի-կէներու պետին՝ Հասունի սանձարձակ ու անխնայ դործունէութեան շրջանին, հասկնալի կը դառնայ «Աղապիճի լոյս ընծայումը առանց հեղինակին անուան, մանաւանդ երբ այդ վէպին հեղինակն է պետա-կան պաշտօնեայ՝ կաթողիկէ Յովսէփ Վարդանեանը : Վէպ մը, որ առաջին հերթին կը ժխտէ ու կը դատապարտէ Հասունով ներկայաց-ուող խաւարամտութիւնը, անհանդուրժողականութիւնն ու կրօնամո-լութիւնը :

Այս պայմաններուն մէջ երբեք զարմանալի չէ որ վէպը նախ բա-նագրուած է Հասունեան գերապայծառին կողմէ անձնապէս, 1852 թ.-ի Փետրուարին : Հասունեանի կոնդակին լրիւ պատճէնը տուած է Իզմիրի «Արշալոյս Արարատեան» լրագիրը, որ իր կողմէ կու տայ նաեւ հետեւեալ բացատրութիւնը. «Լրագրոյս նախընթաց թերթովը՝ Ագապի Հիֆեայէսի անուամբ նորատիպ մատենին վրայօք համառօտ տեղեկութիւն մը տուինք(62) : Այս զրքոյն դէմ գերապայծառ Հասունե կպիտկոպոսին կողմէ գրուած հետազայ կոնդակը կարգացուեր է այս օրերս Կոստանդնուպօլսոյ հոռմէադաւան Հայոց ամէն եկեղեցեաց մէջ»(63) :

Գերապայծառ Հասունի կոնդակը, անզրադառնալէ ետք «Ա-ղապի Հիֆեայէսի անուամբ» լոյս տեսած զրքոյի մը, ու զայն նկա-տելով «բարի վարուց ապականիչ ու երիտասարդական թարմ ոգին շարի զրգոող» հրատարակութիւն մը, կը յայտարարէ. «... Այս զրքոյիլը բնական ու եկեղեցական օրէնքներէ արդիլուած է, որնոր իրօք մենք ալ այս կոնդակովս կ'արդիլենք զանիլակ կարգալու կամ

62. Տես՝ «Արշալոյս Արարատեան», 1852, քիւ 410 :

63. «Արշալոյս Արարատեան», 1852, քիւ 411 :

պահելու, եւ կը յորդորենք ժանաւանդ ծնողքները որ այս մնասակար
 գիրքը իրենց տնէն հեռացնեն ու ամէն կերպիւ զաւկներնին անկից
 դուռչացնելու ջանան» (64) :

Անկախ Հասունի կոնդակէն, հայրենի բանասէր Ս. Շտիկեան
 յայնարեւրած է նաեւ ուրիշ վաւերաթուղթ մը, որ ըոյս տեսած է
 «Recti Propagandis» (Փրոփականտայի Վճիռները) շարքին Դ. հա-
 տորին հայերէն յաւելումն մէջ, 1860 թ.ին (65) : Այդ վաւերաթուղ-
 Թէն ի յայտ կու գայ թէ Հոռոմի Փրոփականտան, Պոլլսէն զրկուած
 տեղեկութիւններու հիման վրայ, կը պատրաստէ հետեւեալ դատա-
 պարտապիւրը .

Վ ձ Ի Ռ

Սուրբ հռովմէական եւ Տիեզերական Սրբաբնուութեան ընդհա-
 նուր ժողովը, որ կայացաւ Սուրբ Աստուածածնայ վանքին մէջ, Վսեմ.
 եւ Գեր. Տէր Քարտինալին ներկայութեամբ, Պոլսէն տեղեկացուած
 ըլլալով հոն հրատարակուած երկու հաւատընդդէմ գրքերու մասին,
 Սուրբ ժողովը դատեց եւ հրատարակեց, որ արգիլուին եւ մերժուին .

Ամանունի «Ազգային պատմութիւնը» գիրքը եւ «Վարկպարա-
 գիին քուղքը» (66) գիրքը, որպէս ուղղափառ հաւատին դէմ եւ սըր-
 րագան հաւատը վարկաբեկող գործեր :

Հռովմ, ի բրոքականտա 1855 ք .

Հասունեանի կոնդակն ու Հոռոմի «Փրոփականտայի Վճիռ»-ը
 հեղինակի անուն չեն յիշատակեր : Բանադրանքը ուղղուած է հրատա-
 րակուած գործերուն : Ի՞նչ հետեւանք ունեցան այդ զոյգ բանադրանք-
 ները : Փամանակից «Նոյեան Աղաւնի»ն կու տայ պատասխանը .
 «...Այս բոնութեան միջոցը... հակադարձ ազդեցութիւնը ըրաւ
 ...«Ազգայի Հիֆեսայիս» զրքին վրայ, որուն աւելի վաճառուելուն
 առիթ մը եղաւ» (67) :

Ուրեմն, այսպէսով, երեւան կու գայ թէ Վարդան փաշայի ոչ
 միայն «Ազգայի» վէպն է որ բանադրանքի արժանացած է, այլև նոյն
 հեղինակին յաջորդող երկու գործերն ալ, մին՝ «Պօշոպոզազ Րիսալէ»-

64. Նոյնը :

65. Ս. Շտիկեան, Մի Պարզարանում Ազգայի—ի... , էջ 106 :

66. «Վարկպարագիի Թուղքը» գործին համար Ս. Շտիկեան կու տայ հետեւ-
 եալ մանրամասնութիւնը . «...Գրքի վերնագիրը քուրքերէն բարգամնելով կը ստա-
 նանք թերթողազ Րեսալիսի» (տես՝ Ս. Շտիկեան, Մի Պարզարանում... , էջ 105) :

67. «Նոյեան Աղաւնի», 1852, քիւ 60 :

սին, միւսը՝ «Թօփալ Եէյթան շիքեայէսի» թարգմանութիւնը: Այս վերջինին մասին «Արշալոյս Արարատեան»ը ունի ուրիշ վկայութիւն մըն ալ. «...: Եւ անշուշտ այս պատճառաց համար պիտի ըլլայ, որ Հասուն գերապայծառին կողմանէ արդիւուեցաւ այս զբօնն ընթերցումը իւր սակաւաթիւ ժողովրդեան» (68):

Եւ ինչպէս որ բանադրանքն ու հալածանքը պատճառ հանդիսացան որ «Արշալոյս աւելի տարածում եւ ժողովրդականութիւն գտնէ, «Արշալոյս Արարատեան»ը յոյս կը յայտնէ որ նոյնը պիտի պատահէ նաև «Թօփալ Եէյթան շիքեայէսի»ին: Նոյն դրութեան մէջ կը կարդանք. «Բայց եւ այնպէս հաւաստի եմք թէ այս դէպքը (խօսքը բանադրանքին մասին է — Ժ. Դ.) բաւական է ուսումնասէր եւ յառաջողմ հասարակութեան հետաքրքրութիւնը արթնցնելու այս նոր թարգմանութիւնը կարգալու համար...» (69):

«Արշալոյս Արարատեան»ը նոյն դրութեան մէջ ունի նաև այլ հաստատում մը, որ անուղղակի կերպով վկայութիւն մը կը հանդիսանայ Յովսէփ Վարդանեանի նախապէս կատարած գործերուն մասին: Ան կը գրէ. «Աւելորդ կը համարեմք ուսումնական եւ բազմահմուտ թարգմանչին (Յովսէփ Վարդանեանին — Ժ. Դ.) վրայօք գոփեսաներ զրեւ, ըստ որում իւր համազօր եղբայր լուսաւորութեանը համար մինչեւ ցայսօր ձեռք զարկած աշխատութիւնները բաւականապէս կը ցուցնեն անոր արժանաւորութիւնները եւ զանազան ձիրքերը» (70):

«Մէծմուսյը Հովատիս»էն դատ, «Թօփալ Եէյթան շիքեայէսի» թարգմանութեանէն առաջ, Յովսէփ Վարդանեանի «մինչև ցայսօր ձեռք զարկած աշխատասիրութիւնները» հիմնականին մէջ կը հանդիսանան՝ «Արշալոյսն ու «Պօղոսագոյն»: Ուրեմն, «Արշալոյս Արարատեան»ի անարկութիւնը, շատ հաւանաբար, կը վերաբերի անանուն լոյս տեսած այս երկու գործերուն, եւ մինչև իսկ նկատի կրնայ ունենալ այլ գործեր:

1951 թ.ին, Գ. Ստեփանեան կը գրէ. «Վէպը գտնելու ուղղութեամբ մեր կատարած ֆանքերը, դժբախտաբար, անցան ապարդիւն: Ուղիղ հարիւր տարի առաջ լոյս տեսած այդ զբօնից եւ ոչ մի օրինակ հնարաւոր չեղաւ գտնել» (71): Սակայն, 1950 թ.ին, Վիեննայի Միլթիթարեան վանքին մէջ գտնուած էր օրինակ մը, որուն լուսապատճէնը

68. «Արշալոյս Արարատեան», 1853, քիւ 444:

69. Նոյնը:

70. Նոյնը:

71. Գ. Ստեփանեան, «Արշալոյս Պատմութիւնը» Վէպի Մասին, էջ 61:

ձեռք կը ձգէ Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիան, եւ Հնարաւոր կը դառնայ վէպին թարգմանութիւնը հայերէնի(72) :

Ամէն պարագայի, «Աղապի» չհաղուադիւտ դառնալը պէտք չէ վերադրել միայն գիրքին գտած ժողովրդականութեան եւ հետեւարար՝ սպասումին: Հասունի եւ Հոռոմի «Փրոփակնային» կողմէ բանագրուած ու մերժուած գիրքին՝ Հասունի համախոհներուն կողմէ գրախանութներէն հաւաքումն ու փճացումն ալ հարկ է նկատել կարեւոր պատճառ մը: Քանի որ անոնց հոգեւոր տէրը կը յորդորէ «մանաւանդ ծնողքները, որ այս մնասակար գիրքը իրենց տնէն հետացնեն ու ամէն կերպիւր դաւկներնին անկից զդուշացնելու ֆանան»:

*
**

«Աղապի» վէպին մասին բարձր գնահատական ունի Միքայէլ Նալբանդեան. «Բնականութիւնը եւ արուեստը իրար հետ ընդդրուած են այդ դործին մէջ: ... «Աղապին» արուեստի կողմից կարող է գեմանալ խիստ քննութեան: Բնականութեան կողմից եւ հողերանական հարադատութեան մասին շատ բարձր է եւրոպական ամենաւեր օրպասանութիւններից»(73), հակառակ խորթին տաճկարանութեամբ»(74) գրուած ըլլալուն:

Արդարօրէն, որպէս օրպական կառուցուածք (թեքնիք) եւ նիւթ, այսինքն՝ ձեւ եւ խորք, ժամանակի հայկական միջնադարն ու հասարակական կեանքը վրձինող «Աղապի» վէպը կը հանդիսանայ յաջողած ամբողջութիւն մը, որուն արժանիքներուն մօտեցող, հասարակող վէպեր արեւմտահայ արձակը պիտի ունենայ տասնամեակներ աւելի ուշ միայն: Եւ եթէ Մ. Նալբանդեան մեծապէս կը գնահատէ, մինչեւ իսկ ժամանակակից եւրոպական օրպասանութեան հետ կը բաղդատէ դայն, երբեք չափազանցած կամ գերգնահատած չ'ըլլար:

Գալով «Աղապի» լեզուին, բնաւ խորթին տաճկարանութեամբ գրուած չէ ան: Նալբանդեան կ'ընդունի որ իր «տաճկադիտութիւնը տկար է»(75): Աւելի ճիշդ պիտի ըլլայ վկայակոչել թրքերէնի քաջածանօթ եւ «Աղապի» վէպին թարգմանիչ Գ. Ստեփաննեանի կարծիքը: Ան կ'ըսէ. «Աղապի» լեզուն պարզ է, խօսակցական, համեմուած ժողովրդական ասացուածքներով ու առածներով»(76): Նոյն

72. Նոյնը:

73. Մ. Նալբանդեան, Կրիտիկա Վոս եւ Վարդիթերի, 1954, էջ 7:

74. Նոյնը:

75. Նոյնը:

76. Գ. Ստեփաննեան, «Աղապիի Պատմութիւնը» Վէպի Մասին, էջ 74:

կարծիքէն են բոլոր անոնք, որոնք ծանօթացած են Յովսէփ Վարդանեանի դրական ու հրապարակադրական գործունէութեան: «Հանդէս Ամսօրեայ» մէջ, շ. 9. Չաքարեան կը վկայէ. «... Իւր երկասիրութիւնքն ու յօդուածները դրած է պարզ ժողովրդական շէրամատչելի լեզուաւ» (77):

Եթէ այնքան զարմանալի չէ «Ազգայի» վէպին հայերէնով չդրուիլը, քանի որ, ինչպէս տեսանք, Յ. Վարդանեանի գործերուն մեծամասնութիւնը դրուած է հայատառ թրքերէնով, զարմանալի է սակայն այն՝ որ ե՛ւ բովանդակութեամբ ե՛ւ արուեստով պատկանելի այս գործը՝ «ազգային վիպասանութիւն»ը, ինչպէս կը բնութագրէ Մ. Նալբանդեան (78), իր հրատարակութենէն դար մը հտը միայն, դժուարութեամբ յայտնաբերուելով կ'արժանանայ յատուկ ուշադրութեան եւ թարգմանարար լոյս կը տեսնէ:

Նախապէս ըսուեցաւ որ Յովսէփ Վարդանեան ունի հայերէն լեզուով հրատարակուած զոյգ տետրեր՝ «Մահամադրական ճշմարտութիւններ» եւ «Թէչէղրաֆ էլէդթրիզ»: Հայերէնով դրուած այս գործերէն, ինչպէս նաեւ Վիեննայի Մխթարեաններու արխիւային նիւթերուն մէջ գտնուող անոր ձեռագիր նամակներէն շատերը ցոյց կու տան, թէ 1850-ական թուականներուն Յ. Վարդանեանի գործածած հայերէնը մաքուր աշխարհարար է, «պարզ ու կոկիիզ», ինչպէս կը վկայեն, զարմանալիօրէն նոյն բաները օգտագործելով, Վ. Գ. Չարդարեանն ու Յ. Ճ. Սիրունին (79): Նկատի ունենալու է նաեւ այն պարագան՝ որ այդ թուականներուն տակաւին թարմ է պայքարը դրամարի ու աշխարհարարի կողմնակիցներուն միջեւ, եւ հայերէն աշխարհարարը չէ հասած իր բիրեղացումին:

Հիմնուելով Յ. Վարդանեանի մաքուր աշխարհարարով արտայայտուելու երեւոյթին վրայ, կարելի է ենթադրութիւն մը կատարել. եթէ հայերէնով դրուած ըլլար «Ազգային», հայ գրականութեան արձակը շահած պիտի ըլլար իրապաշտ «գլուխ-գործոց» մը, իսկ արեւմտահայ վիպագրութիւնը սկսած պիտի ըլլար իրմով, փոխանակ Յովհ. Հիսարեանի «Մաքրուհի եւ Սոսրով» (1851 թ.) բոմանթիկ վէպով՝ դրուած եւրոպական բոմանթիկներու անմիջական ազդեցութեան տակ:

«Ազգայի»ի հեղինակին ինքնութեան հարցը բաւական մեկան

77. «Համդէս Ամսօրեայ», 1890, քիւ 3, էջ 63:

78. Մ. Նալբանդեան, *Կրթական...*, 1954, էջ 6:

79. Տես՝ Վ. Գ. Չարդարեան, *Եւ. աշխ.*, էջ 136: Յ. Ճ. Սիրունի, *Եւ. աշխ.*,

հոսեցուցած է 1950-ական թուականներէն սկսեալ: Նորութիւններ յայտնարեւութեամբ են վէպին և հեղինակին կապակցութեամբ, որպէս հետեւանք յատկապէս անոնց ժամանակակից մամուլի հաւաքածոնե-րուն (Վերջալոյս Արարատեան», «Նոյեան Աղանի», «Մեզու») օգտադրծումին: Սակայն մինչև այսօր, տակաւին կան չլուսարանուած մանրամասնութիւններ և թիրերի մացութիւններ: Որպէս օրինակ նշենք Յովսէփ Վարդանեանի մասին լոյս ընծայուած նորագոյն տեսակէտ մը, որ կրկին կը սրտականի Գառնիկ Ստեփանեանի: «Ազգային» թարգմանութեան կրկնորդ հրատարակութեան (1979 թ.) յառաջարանին մէջ ան կը գրէ. «Չենք կասկածում, որ գրչակից ու պաշտօնակից ընկեր-ները իմացել են որ նա (Յովսէփ Վարդանեանը — Ժ. Դ.) է գրել «Ազգային» վէպը, սակայն չեն յայտնել հրատարակում, քանի որ ինքը այդպէս է ցանկացել»: Մեկնելով իր այս հաստատումէն, Գ. Ստեփանեան կ'նղրափակէ. «Այդ դադանիքը պահուել է մինչև 1879 թուականը, այսինքն՝ Վարդանեանի մահուան տարին. յետոյ արդէն անհրաժեշտ չի համարուել» (80):

Գոյութիւն ունեցող տուեալները ոչ միայն չեն հաստատեր վերոյիշեալ տեսակէտը, այլև կը փաստեն ճիշդ հակառակը: Սկզբէն դադանիք գոյութիւն չէ ունեցած: Գաղտնիք գոյութիւն չէ ունեցած, քանի որ այդ զգալունիքը ժամանակին բացայայտորդ հանդիսացած է ինք՝ Յովսէփ Վարդանեանը, «Ազգային» վէպին հեղինակը: 1857 թ.ին, «Ազգային» հրատարակութեան լոյս կը տեսնէ «Թէլէրգափ էլէզ-թրիզ»ը: Գիրքին կոնակի կողքին վրայ տպագրուած է մինչ այդ թուականը հեղինակին լոյս ընծայած բոլոր գործերուն ցանկը՝ ճոյն հեղինակին ուրիշ տաճիկներն տպագրութիւնները խորագրին տակ (տես՝ էջ 277):

Մէկէ աւելի պատճառներով կարեւորութիւն կը ներկայացնէ յիշատակուած գիրքին կողքին վրայ դրոշմող այս ցանկը: Ան կը պարզէ, միաժամանակ կը յստակացնէ մէկ քանի ճշմարտութիւններ —

ա. եթէ իրենց հրատարակութեան տարիներուն «Ազգային» ու «Պօչոյոյոյ շիբեայէսի» ինչ-ինչ պատճառներով առանց հեղինակի անունին լոյս տեսած են, քանի մը տարի անց, երբ տակաւին վէճերն ու հակամարտութիւնները ոչ միայն վերջ չէին դառնում, այլևս բուն կերպով կը շարունակէին փոթորիկ կաթողիկէ միլիթիան կեանքը, Յովսէփ Վարդանեան քաջութիւնը կ'ունենայ պաշտօնապէս, հրատարա-

80. Գ. Վարդանեան, Ազգային, Երևան, 1970, Գ. Ստեփանեանի «Առաջարկ»,

կային կերպով ընդունելու բանադրուած երեք զիրքերուն «հայրութիւն»ը :

բ. Եւ, ինչպէս կարելի է կարողալ նոյն ցանկին վերջին տողերէն, մինչեւ 1857 թ. լոյս տեսած Յ. Վարդանեանի զիրքերն ու անոր կողմէ խմբագրուած «Մէճմուայը Հավատիս» լրագրի հաւաքածոները կը ծախուին հրատարակով, Պոլսոյ բոլոր դրամաւաններուն եւ «Հավատիս» խմբագրութեան մօտ : Հակառակ Հասունեանի եւ անոր կողմնակիցներուն կողմէ «Ազապի»ի դէմ շրթայազերծուած հայածանքին, ու զիրքին գտած լայն ժողովրդականութեան, Հասունի կողմէ արձակուած բանադրանքէն հինգ տարի ետք, տակաւին մէջը մաճառելի կը մնար հրատարակի վրայ :

դ. Գառնիկ Ստեփանեանի եւ ուրիշներու այն տեսակէտը, թէ Մ. Նալբանդեանի պոլսեցի բարեկամներուն՝ Սվաճեանի, Թաւուրեանի եւ միւսներուն ալ ծանօթ էր «Ազապի»ի հեղինակին ինքուրթիւնը, եւ կամ՝ Նալբանդեանն ու բարեկամները, զիտնալով հանդերձ հեղինակին անունը, լուռ մնացեր են ապահովութեան նկատառումներով, անճիշդ դուրս կու գայ :

Յայտնաբերուած ցանկէն միանգամընդմիշտ կը յտականայ այն՝ որ Մ. Նալբանդեանի Պոլսոյ բարեկամները անպայմանօրէն ծանօթ էին «Ազապի»ի հեղինակին, չէին կրնար ծանօթ չըլլալ անոր, քանի որ այդ պարագան դադանի չէ պահուած եւ երկրորդ՝ Յ. Վարդանեան արդէն հեղինակութիւն էր այդ օրերուն եւ կը վայելէր մեծ համբաւ : Ուրեմն, կարելի է հետեւցնել որ Մ. Նալբանդեան, Պոլիս դտնուած ժամանակ կրնայ հանդիպած չըլլալ Յ. Վարդանեանին ու «Ազապի» մէջին, եւ այդ զիրքին հանդիպած ըլլալ աւելի ուշ՝ Պոլիսէն դարձին, կամ «Կրիտիկա»-ն դրած օրերուն, երբ այլեւս առիթ չէ ունեցած կամ ճիշդ չէ ըրած ստուգելու կարողացած զիրքին հեղինակը :

դ. Նշուած ցանկին միջոցով յստակ պատկերացումը կ'ունենանք մինչեւ 1857 թ. Վարդանեանի կողմէ հրատարակուած գործերուն : Այդ թուականէն ետք լոյս տեսած կարգ մը զիրքերու պարագային կը շարունակուի դոյութիւնը կարգ մը շփոթներու : Կը յտականայ նաեւ որ 1855-1856 թթ.-ուն լոյս տեսած են «Նարայնի Պատմութիւնը» աշխատասիրութեան չորս զիրքերը :

ե. Արամ Անտոնեան եւ ուրիշներ, Յ. Վարդանեանի մահէն տասնեակ տարիներ ետք, դայն ներկայացուցած են որպէս «Հասունեան ջոջ» : Մինչդեռ դոյութիւն ունեցող ապացոյցները կը փաստեն հակառակը : Հասունն ու անոր թիկունք հանդիսացող Վատիկանը բուն պայքար շրթայազերծած էին «Համազդեաց Ընկերութեան» դէմ, որուն դիմաւոր հիմնադիրներէն եւ գործօն անդամներէն հանդիսացած էր Յ. Վարդանեանը : Եթէ հասունական ըլլար ան, փաստաբար

ՆՈՅՆ ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ

ՈՒՐԻՇ ՏԱՃԿԵՐԷՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՎՆԵՆԲԸ

	ԴՊՐՈՆԸ
Նարոզանի պատմութիւն 1 ² մասը	25
” ” 2 ² ”	25
” ” 3 ² ”	30
” ” 4 ² ”	25
Նրեք մասը մէկտեղ հատար մը աղւոր կազմած	100
Փարիզի ժողովքին արձանագրութիւնները 1 հ.	20
Խաթմը շէրիֆին բնագիրը, հայերէն ու հասարակ տաճկերէնի հետ.	5
Թօփալ շէյթան հիքեայէսի, Երիւ հատոր.	30
Սէճմուսը շախախ 1852—1853 կազմած	30
” ” 1854 ”	45
” ” 1855 ”	45
” ” 1856 ”	45

Մասպի հիքեայէսի, մէկ հատոր կազմած.	20
Պօշպօղաղ հիքեայէսի.	8

Կատանդնուսօրոյ ամէն գրախաճատներուն խանութները, ու մեծ Նոր խանը Սէճմուսը շախախ լափս լրագրին սենեակը կը ծախուին :

Գին 20 զուրուշ :

Հրատարակութեան պիտի շտար «Ազգային», որ Հասունեանով ներկայացող մոլեռանդութեան եւ խաւարամտութեան մերկացումը կը կատարէ: Նմանապէս, երբ Հասունեանի եւ Վատիկանի կողմէ բանադրուած դիրքերուն տէր կը կանգնի, կը նշանակէ որ ան կ'արհամարհէ բանադրանքն ու անոր ետին կանդնողները, եւ չի կրնար անոնց դաշնակից հանդիսանալ: Այս ուղղութեամբ կարելի է յիշատակել այլ փաստ մը եւս. «Ազգային» ու «Պօպօղոզ»ը բանադրուած են 1852 թ.ին: «Թօփալ Շէյթան»ը՝ 1853 թ.ին: Իսկ Յ. Վարդանեանը, որ վերջին դիրքին թարգմանիչն է, ու որպէս այդ՝ իր անուան սկզբնատառերով ստորագրած է զայն, «Մէճմուայը Հալատիս»ի 1854 թ.ի զանազան Համարներով կատարած է բանադրուած դիրքերուն ծանուցումը(81), անտեսելով Հասունեանն ու բանադրանքները:

Տակաւին, Յովսէփ Վարդանեանի Հասունեանի հանդէպ ունեցած հակադրանքին եւ թշնամանքին զօրուոր ապացոյցը կը գտնենք նաեւ «Մէճմուայը Հալատիս»ի 1865 թ.ի Համարներէն մէկուն մէջ: Իր Հրատարակած ու խմբագրած թերթերուն մէջ ան ընդհանրապէս չըջանայեաց եւ զուսպ դիրք մը որդեգրած է ներքին պայքարներուն նկատմամբ: Հակառակ իր այս ուղեղիծին, պայքարի այդ բուն օրերուն, Յովսէփ Վարդանեանի խմբագրութեամբ Հրատարակուող «Մէճմուայը Հալատիս»ին մէջ լոյս կը տեսնէ Հասունեանը պախաբակող խիստ յօդուած մը, որուն հեղինակը անհաւանական չէ որ նոյնինքն խմբագրէր եղած ըլլայ: Այդ յօդուածին մէջ կը կարդանք. «Իրականութեան մէջ, Հասունեան Գերապայծառ ազգին մասին երբեք չ'տածելով, մտահոգուած է իր աթոռով, եւ կ'ուզէ որ՝ ազգը ըսել աթոռ ըսել ըլլայ... Հասուն Գերապայծառ աղքատները չի սիրեր. եւ նոյնիսկ կը վտարէ: Գերապայծառին մերձենալու Համար կարգ մը միտէ բերդերէ եւ մարտկոցներէ անցնիլ անհրաժեշտ է... Ասոր հակառակ, Գերապայծառը հարուստները շատ կը սիրէ, անոնց հանդէպ մեծ յարգանք ցոյց կու տայ, եւ բոլոր արարքներուն աչք զոցնելով՝ անոնց խաբէր դպչիլ է՝ ուղեր, անոնց շողոքորթութիւն ընելով, աղքատները կը վատարանէ»: Նոյն թափով յարձակում դործելէ եւ բազմապիսի շօշափելի ամբաստանութիւններ կատարելէ ետք, յօդուածը կ'եզրափակուի հետեւեալ տողերով. «Հասուն Գերապայծառ... այս բողոքը ընդհանուր է, եւ այս այնքան ճիշդ է որ, եթէ հանրագրութեամբ ներկայացնել հարկ ըլլայ, շատ քիչ անձեր դուրս կը մնան...»(82):

81. Օրինակի համար տես՝ «Մէճմուայը Հալատիս», 1854, քի. 21:

82. «Մէճմուայը Հալատիս», 1865, քի. 612 (Օգոստոսի 14). տես՝ Յ. Ասկերեան, Հասունեան Քաղաքականութիւն, էջ 421-426:

Վերև յիշատակուած փաստերը բաւարար են համոզիչ կերպով հաստատելու որ Յովսէփ Վարդանեան ոչ միայն հասունական խմբակին չէ սրտականած, այլև՝ յատկապէս 1840-ական եւ 1850-ական թուականներուն, հանդիսացած է անոր գլխաւոր ընդդիմադիրներէն : Անհաւանական չէ որ հետագային, 1870-ական թուականներուն, անոր ընդդիմութիւնը մեղմացած ըլլայ, ընդհանրապէս կաթողիկէ հասարակութեան մէջ արձանագրուած մեղմացումին որպէս հետեւանք :

Իսկ յայտնաբերուած ցանկը երբեք չի բացառեր որ 1857 թ.էն առաջ ալ եղած ըլլան այլ ապացոյցներ, որոնք հաստատեն «Աղապի»ի հեղինակին ինքնութիւնը :

**

1979 թ.ը կը հանդիսանայ Յովսէփ Վարդանեանի մահուան հարիւրամեակը, իսկ 1980 թ.ը՝ կը զուգադիպի անոր ծննդեան 165-ամեակին :

Այս ուսումնասիրութեամբ փորձուեցաւ լոյսին բերել ԺԹ. դարու ամենէն պայծառ գէմքերէն մէկուն կեանքին ու դործունէութեան ընդհանուր նկարագիրը, համադրելով անոր մասին ցարդ գոյութիւն ունեցող տեղեկութիւններն ու վկայութիւնները, ապա՝ հարստացնելով դանտնք, առաջին անգամ օգտագործելով արխիւային նոր նիւթեր ու փաստաթուղթեր :

Հայ քաղաքական հրապարակագրութեան ռահիբան, տաղանդաւոր դրողն ու հասարակական դործիչը՝ Յովսէփ Վարդանեանը հարկ է որ դրաւ էր արժանի տեղը ԺԹ. դարու մեր ազգային կեանքի ու զարթօնքի պատմութեան մէջ :

HOVSEP PASHA VARTANIAN

(1815 - 1879)

JIRAIR TANELIAN

(Summary)

Hovsep Vartanian (1815-1879) was one of the outstanding western Armenian journalists and a literary figure. Due to historical circumstances, Hovsep Vartanian's journalistic and literary career was mainly in Armeno-Turkish (Turkish language printed in Armenian characters).

Hovsep Vartanian's best known work was a novel entitled «Agapi». It was published anonymously in 1851. Due to its anonymity, a lack of interest and some misunderstandings, the novel was almost forgotten during the following decades. It was a century after its first publication in Turkish that the novel was translated into Armenian and attributed to its proper author.

The article brings to light new facts that enrich our knowledge of the life and literary career of Hovsep Vartanian.